

Res Publica

politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Lage Landen

32

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X | Driemaandelijks tijdschrift | oktober-december 2011 | P 702166 |

Volume 53 | 2011/4

acco

Res Publica

<http://www.respublica.be>

Hoofdredacteur

Joop VAN HOLSTEYN (Universiteit Leiden)

Redactiesecretaris

Josje DEN RIDDER (Sociaal en Cultureel Planbureau)

Redactie

Peter BURSENS (Universiteit Antwerpen), Carl DEVOS (Universiteit Gent),
Gustaaf GEERAERTS (Vrije Universiteit Brussel), Eelke HEEMSKERK (Universiteit van Amsterdam),
Herman LELIEVELDT (Roosevelt Academy Middelburg), Petra MEIER (Universiteit Antwerpen),
Jan ORBIE (Universiteit Gent), Paul VAN DER BIJL (Hogeschool van Amsterdam)

Redactieadres

Instituut voor Politieke Wetenschap, t.a.v. Res Publica / Joop van Holsteyn, Postbus 9555, 2300 RB Leiden, Nederland
res.publica@acco.be

Uitgever

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
www.uitgeverijacco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, NL-2495 AA Den Haag
tel. + 31 70 386 88 54
fax + 31 70 386 14 98
e-mail: info@uitgeverijacco.nl

Abonnementsprijzen

	Individu	Instelling	Student
België & Nederland	€ 45	€ 110	€ 35
Abroad (EC members)	€ 85	€ 115	/
Abroad (non EC members)	€ 135	€ 135	/

Los nummer

€ 20

Dubbel nummer

€ 40

Abonnementen worden stilzwijgend voor één jaargang verlengd tenzij per e-mail opgezegd ten laatste 31 januari van de lopende jaargang. Opzeggen kan enkel per e-mail op dit adres: uitgeverij@acco.be.

Rekening

België – Abroad

Postrekening 000-0964500-29,
Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
IBAN-code: BE26000096450029
SWIFT- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,
Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

RES PUBLICA

politiek-wetenschappelijk tijdschrift
van de Lage Landen

Driemaandelijks tijdschrift
Volume 53 – 2011/4

Inhoud

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

- Negen argumenten voor en tegen het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd –
Henk van der Kolk en Kees Aarts 385
- Samen naar de kiezer. De vorming van pre-electurale allianties tussen CD&V
en N-VA en tussen SP.a en Groen! bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 –
Tom Verthé en Kris Deschouwer 407
- Vertegenwoordigende claims en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen
in de Kamer – *Silvia Erzeel* 429

Deel 2 — Rubrieken

- Essay: Heeft het klimaat nood aan consensus? Pleidooi voor een politiek van het
denkbare – *Gert Goeminne* 453
- Symposium: Besturen zonder regering? – *Marc Hooghe, Koen Schoors en
Derk-Jan Eppink* 467
- Onderzoek uitgelicht
- De inhoud maakt verschil: de dynamiek van parlementair vraaggedrag in
België en Denemarken – *Rens Vliegthart en Stefaan Walgrave* 481
- Vetospelers en kieshervorming in België – *Marc Hooghe en Kris Deschouwer* 484
- De Derde Weg en de sociaaldemocratie: de juiste weg voorwaarts? –
Hans Keman 487
- Call for Papers 490
- Auteursinfo 491

Verantwoordelijke uitgever:

Vereniging voor Politieke
Wetenschappen
Vrije Universiteit Brussel
Pleinlaan 2
1050 Elsene

ISSN 0486-4700

PB-PP B-21

P 702166

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X

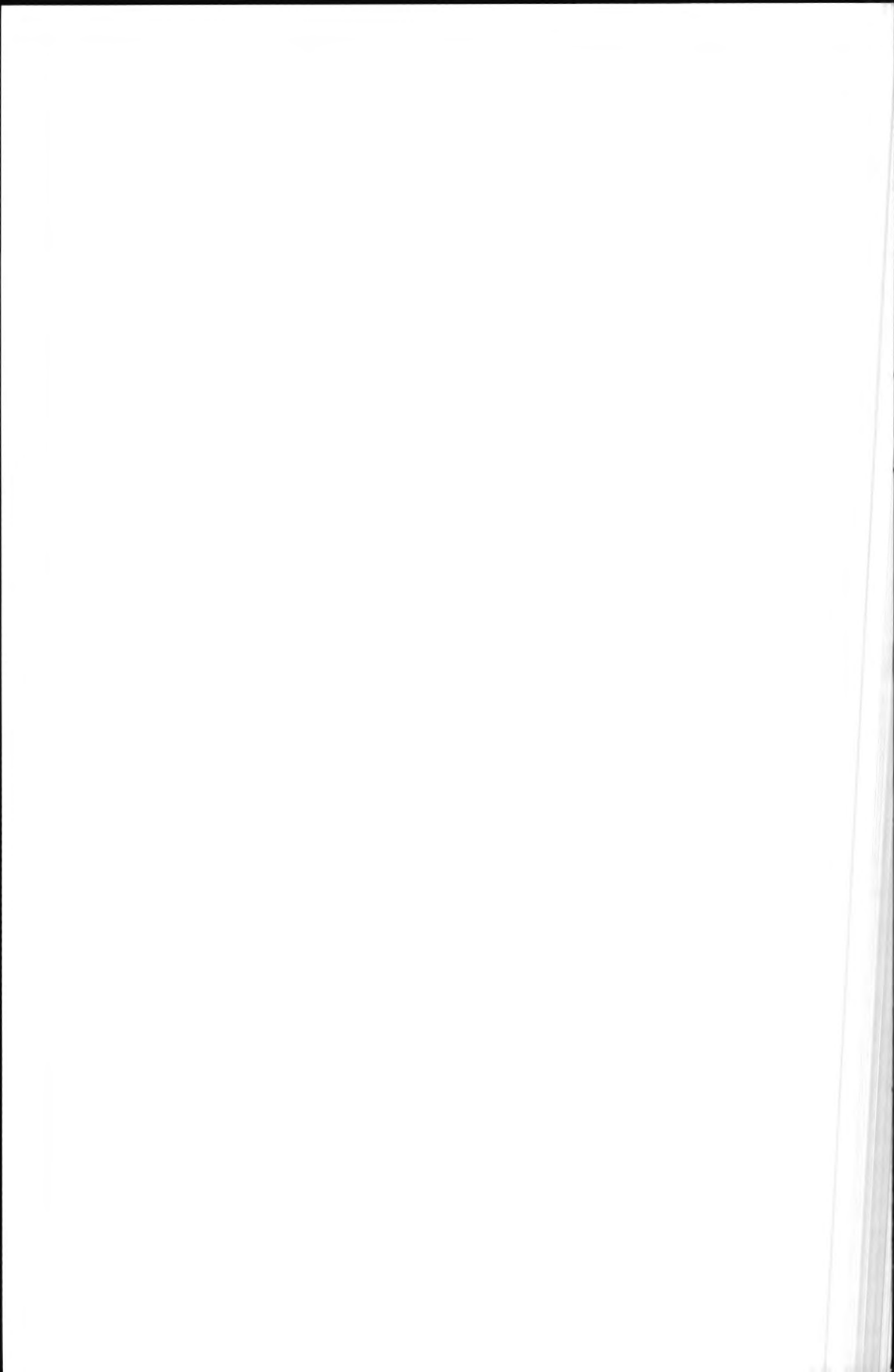
Omslagontwerp: www.dsigngraphics.be

Coverfoto: Vlaams Parlement © Marnix Van
Esbroeck

© 2011 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fo-
tokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van
de uitgever.

No part of this review may be produced in any form,
by mimeograph, film or any other means without per-
mission in writing from the publisher.

INHOUD

**Negen argumenten voor en
tegen het verlagen van de
kiesgerechtigde leeftijd** 385

Henk van der Kolk en Kees Aarts

Samen naar de kiezer 407

De vorming van pre-electurale
allianties tussen CD&V en N-VA en
tussen SP.a en Groen! bij de
gemeenteraadsverkiezingen van 2006

Tom Verthé en Kris Deschouwer

**Vertegenwoordigende
claims en de substantiële
vertegenwoordiging van
vrouwen in de Kamer** 429

Silvia Erzeel

Negen argumenten voor en tegen het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd¹

Henk van der Kolk en Kees Aarts

ABSTRACT: Nine Arguments for and against Lowering the Voting Age to Sixteen

Using literature, documents and parliamentary debates in Britain, Germany, The Netherlands, Austria, and Switzerland, nine arguments for and against lowering the voting age to sixteen are distinguished and critically assessed. The assessment is based on criteria such as logical consistency and empirical validity. It is argued that most arguments can hardly be defended with these criteria. However, this does not mean that the case for lowering the voting age is weak. This would only be the case if a voting age of eighteen is considered as valuable in its own right.

KEYWORDS: voting age, political debate, enfranchisement

1. Inleiding

Sinds 1972 is de kiesgerechtigde leeftijd in Nederland 18 jaar, in België is dit sinds 1981 het geval. Daarmee voegen Nederland en België zich naar een van de meest opvallende constanten op het gebied van kiesrecht en kiesstelsels, want in bijna alle democratische staten is de leeftijd waarop men mag stemmen momenteel 18 jaar (Blais, Massicotte & Yoshinaka, 2001). In slechts enkele staten wordt bij sommige verkiezingen een leeftijdsgrens gehanteerd die één of enkele jaren hoger dan wel lager ligt. Zo wordt bij lokale verkiezingen in enkele Duitse deelstaten een leeftijdsgrens gehanteerd van 16 jaar. En ook bij lokale verkiezingen in het Zwitserse kanton Glarus mogen jongeren van 16 en 17 hun stem uitbrengen. In Oostenrijk wordt deze relatief lage leeftijdsgrens zelfs gehanteerd voor alle verkiezingen, inclusief de Europese.

Maar zoals gezegd, dit zijn uitzonderingen op de regel. Wel is het zo dat de leeftijdsgrens van 18 jaar in enkele landen ter discussie staat. Zo wordt in Engeland

al sinds midden jaren tachtig met enige regelmaat gedebatteerd over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar. En in Zwitserland zijn in enkele kantons referenda over dit onderwerp georganiseerd, hoewel die buiten Glarus vooralsnog niet hebben geleid tot verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd.

In juli 2002 stelden in België Zoé Genot en Kristien Grauwels, volksvertegenwoordigers voor AGALEV-ECOLO, voor de stemgerechtigde leeftijd voor de gewestverkiezingen te verlagen tot 16 jaar. Ook dit voorstel kon uiteindelijk op te weinig bijval rekenen om te leiden tot een wetswijziging. In Nederland hebben onder meer GroenLinks en D66 zich uitgesproken voor het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd. Zo opperde GroenLinks-senator Tof Thissen tijdens een debat in de Eerste Kamer op 17 juni 2008 het idee om de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen. Staatssecretaris Ank Bijleveld liet naar aanleiding van deze suggestie onderzoek uitvoeren, maar liet in augustus 2010 weten dat zij geen reden zag om de suggestie van Thissen te volgen.

De vraag of de kiesgerechtigde leeftijd moet worden verlaagd, kan empirisch onderzoek niet beantwoorden. Wel kunnen argumenten die in het debat worden gebruikt worden geëxpliciteerd en verhelderd. Uit die verheldering zal blijken dat sommige argumenten de verlaging verdedigen in het licht van een bepaald principe. Andere argumenten verdedigen middelen in het licht van nagestreefde doelen. En weer andere argumenten betreffen neveneffecten van de voorgenen maatregel. Onderzoekers kunnen wijzen op de logische consistentie van voorgestelde maatregelen en gehanteerde principes, aangeven in hoeverre de voorgestelde middelen daadwerkelijk tot het nagestreefde doel leiden, en mogelijke neveneffecten van voorgestelde maatregelen in kaart brengen (Weber, 1917/1919).

In deze bijdrage expliciteren en analyseren we argumenten uit verschillende debatten over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd. Deze argumenten zijn getraceerd na bestudering van wetenschappelijke literatuur en van documenten die zijn geschreven in het licht van politieke debatten in vooral Engeland, Duitsland, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland.² Ondanks onze poging volledig te zijn, heeft de opsomming van de uiteindelijk negen argumenten die we hieronder weergeven iets willekeurigs. Zo hebben we geprobeerd argumenten die op hetzelfde neerkomen samen te voegen, maar daarbij gaan onvermijdelijk nuances verloren. Ook enkele argumenten die al bij oppervlakkige beschouwing niet kunnen overtuigen of die erg onduidelijk zijn, hebben we weggelaten. Bij dat laatste kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het soms aangehaalde argument dat men "met de tijd mee moet gaan". Verder gaan sommige argumenten over een specifiek aspect van de maatregel om de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen. Voorbeeld van zo'n argument is de stelling dat met het oog op consistentie de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd niet alleen de lokale verkiezingen moet betreffen maar ook de nationale verkiezingen, of het argument dat de kiesgerechtigde leeftijd alleen mag worden verlaagd als ook de leeftijd voor het passieve kiesrecht wordt verlaagd. Deze meer specifieke argumenten hebben we verder niet geanalyseerd.

Ten slotte zijn (tegen)argumenten weggelaten, omdat zij op zichzelf geen deel uitmaken van een *inhoudelijk* debat over de voorgestelde verlaging. Denk hierbij aan het argument dat jongeren vooral stemmen op partijen die het voorstel voor verlaging doen en dat die partijen daarom het voorstel tot verlaging hebben gedaan. Ook aan het argument dat het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd kiezers afleidt van andere, meer fundamentele maatregelen voor verdere democratisering, gaan we voorbij.

In deze bijdrage zijn de meeste geanalyseerde argumenten zodanig geformuleerd dat ze een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd ondersteunen. De keuze om de argumenten op deze manier te presenteren is om twee redenen gemaakt. In de eerste plaats is de *status quo* in de meeste landen een kiesgerechtigde leeftijd van 18 jaar. Zolang men geen argumenten aanvoert om de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen tot 16 jaar, worden ook geen argumenten gegeven die de bestaande situatie verdedigen. In de tweede plaats blijft hierdoor het geheel leesbaar en overzichtelijk. Dat neemt niet weg dat we bij één argument besloten hebben de negatieve variant te gebruiken. Dit argument wordt uitsluitend gebruikt door tegenstanders van verlaging en door voorstanders wordt het uitsluitend bekritiseerd omdat het niet zou kloppen, niet omdat het tegenovergestelde het geval zou zijn.

Nadat de argumenten zijn gereconstrueerd, zijn ze ook geanalyseerd. Argumenten die de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd verdedigen in het licht van algemene principes zijn vooral beoordeeld op hun logische consistentie. Argumenten die de maatregel vooral beoordelen in het licht van nagestreefde doelen zijn beoordeeld door te zoeken naar aanwijzingen dat het voorgestelde doel inderdaad zal worden bereikt als de kiesgerechtigde leeftijd wordt verlaagd. We hebben ons daarbij niet beperkt tot literatuur die in de debatten zelf werd aangehaald.³ Gezien het aantal en de complexiteit van de gebruikte argumenten waren we echter niet in staat in deze bijdrage alle literatuur op dit punt systematisch door te nemen. We hebben geprobeerd ons op basis van recente reviewartikelen een globaal beeld te vormen. We kijken uit naar aanvullingen en suggesties. Onze analyse is dan ook geen eindproduct, maar een poging helderheid te verschaffen in het debat.

2. Argumenten waarbij de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd wordt verdedigd in het licht van algemene principes

2.1. *Iedereen moet kunnen stemmen*

Het simpelste en tegelijkertijd meest radicale argument werd door onder anderen Van Hees en Snijders gebruikt in de Nederlandse discussie (Hees van & Snijders,

2002, 28): “een van de basisprincipes van de representatieve democratie ligt in het punt dat restricties op (groepen) stemmers zoveel mogelijk beperkt zouden moeten worden. Als er geen overtuigend motief of argument is om zestien- en zeventienjarigen van het stemrecht uit te sluiten, is het eigenlijk niet meer dan logisch om ze dit recht te verlenen”. In het politiek-filosofische debat komt dit argument ook naar voren. Zo verdedigt de Amerikaanse onderwijsfilosoof Schrag de opvatting dat elke leeftijdsgrens willekeurig en ongewenst is (Schrag, 2004). In zijn ogen zou iedereen stemrecht moeten hebben. Als oplossing voor het feit dat sommige kinderen fysiek niet in staat zijn te stemmen en ook echt niet weten waar om het gaat, stelt hij voor ouders verantwoordelijk te maken voor het uitbrengen van de stem van hun kinderen (dit wordt *family voting* genoemd). Dit eerste argument relateert het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd dus vooral aan een algemeen principe.

Argument 1: In een democratie moet iedere burger, ongeacht bijvoorbeeld leeftijd, geslacht of afkomst, mee kunnen beslissen over de collectieve beslissingen van de ‘*demos*’. Daarom mogen geen wettelijke beperkingen worden opgelegd aan deelname aan de verkiezingen. Een kiesgerechtigde leeftijd van 18 jaar legt beperkingen op aan de rechten van 16- en 17-jarigen (en jongeren). Daarom moet de kiesgerechtigde leeftijd worden verlaagd.

Het probleem van dit argument in het debat over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar is dat het niet duidelijk maakt waarom de verlaging zich zou moeten beperken tot mensen van 16 jaar en ouder. Een leeftijdsgrens van 16 jaar is net zo willekeurig als de bestaande leeftijdsgrens, hoewel men kan betogen dat een verlaging in ieder geval minder mensen uitsluit van het kiesrecht dan de bestaande leeftijdsgrens.

In deze context past op het eerste gezicht ook het vaak gehoorde argument dat het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd vergelijkbaar is met de strijd om de invoering van het vrouwenkiesrecht. Zo stelde Julie Morgan tijdens de debatten in het Britse Lagerhuis over de Voting Age (Reduction) Bill van 6 juni 2008:

“I came away thinking about other fights that we have had, such as women’s fight for suffrage. A lot of people argued against that as well, but when we look back it seems ridiculous that women could not vote. I hope that one day, when 16-year-olds can vote, we will look back and think how ridiculous it was that there was a time when they could not vote. That happens with all changes: when they start, they seem extreme or groundbreaking to some people, but then they become normal. That is what will happen with votes at 16.”⁴

Het gelijkstellen van geslacht en leeftijd in de discussie over mogelijke inperkingen van het kiesrecht is echter problematisch. Men kan namelijk best het standpunt aanhangen dat vrouwen wel en jongeren geen stemrecht mogen hebben. Kinderen verwerven immers op hun achttiende het kiesrecht, terwijl vrouwen daarvan permanent waren uitgesloten (Chan & Clayton, 2006, 541; Cowley & Denver, 2004). Met andere woorden: niet elke inperking van het kiesrecht is dezelfde. Tenzij men bereid is te aanvaarden dat ook baby's moeten kunnen stemmen, is het lastig het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar te baseren op dit eerste argument en is een verwijzing naar de invoering van het vrouwenkiesrecht slechts retorisch van belang.

2.2. *Mensen die brommer mogen rijden, moeten ook mogen stemmen*

Voorstanders van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd wijzen vaak op het bestaan van verschillende leeftijdsgrenzen voor trouwen, een brommer rijden, alcohol nuttigen en ... stemmen. De constatering dat die grenzen verschillend zijn, wordt aangegrepen om te pleiten voor verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd. Veelzeggend is de titel van een Nederlands onderzoek naar de haalbaarheid en wenselijkheid van het stemrecht voor 16-jarigen: *Drank, Brommers en dus ook stemmen!* (Hees van & Snijders, 2002). Dit wordt het 'consistentieargument' genoemd (Cowley & Denver, 2004). Het argument wordt bij ons weten nergens geëxpliciteerd, maar moet waarschijnlijk als volgt luiden:

Argument 2 (consistentieargument): In een democratie moet voor allerlei rechten zoveel mogelijk dezelfde leeftijdsgrens worden gehanteerd; als men mag (leren) auto rijden, brommer mag rijden of mag trouwen, moet men ook mogen stemmen. Momenteel hanteert men voor verschillende activiteiten verschillende leeftijdsgrenzen. Daarom moet de kiesgerechtigde leeftijd worden verlaagd.

Hoewel het argument vaak wordt gebruikt, wordt niet duidelijk gemaakt *waarom* voor alle activiteiten dezelfde leeftijdsgrens zou moeten gelden (Cowley & Denver, 2004, 60). Bovendien pleiten voorstanders niet voor het *verhogen* van de leeftijd waarop men brommer mag rijden, mag trouwen of alcohol mag drinken, *omdat* men op dit moment pas op 18-jarige leeftijd mag stemmen, terwijl daarvoor toch sterke argumenten zijn te geven. Ook worden er in veel landen naast lagere ook hogere leeftijdsgrenzen voor allerhande activiteiten gehanteerd. Denk in Nederland bijvoorbeeld aan het recht op het halen van een 'groot rijbewijs', aan de leeftijdsgrenzen in het kader van de wet studiefinanciering, of aan de leeftijdsgrenzen in het kader van het strafrecht.⁵ Het bestaan van deze *hogere* leeftijdsgrenzen wordt niet aangegrepen om te pleiten voor het *verhogen* van de kiesgerechtigde leeftijd.

Verder wijzen Chan en Clayton erop dat bepaalde rechten die worden gezien als een voorwaarde voor het uitoefenen van het stemrecht, zoals het recht op vrije informatie, momenteel soms zijn ingeperkt voor mensen van 16 en 17 jaar. Zo zijn sommige films alleen toegankelijk voor mensen boven de 18 jaar (Chan & Clayton, 2006, 541). Als men pleit voor het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd, zou men in hun ogen daarom tevens moeten pleiten voor het toegankelijk maken van alle films voor mensen van 16 en 17 jaar.

Naast de algemene versie van argument 2 (en sterk verwant met het hieronder te behandelen argument 3) bestaat een variant die in discussies in Zwitserland en Oostenrijk werd gebruikt. In dat meer specifieke argument wordt gewezen op de gewenste consistentie tussen actief en passief kiesrecht.⁶ Zowel voor- als tegenstanders in de meeste door ons geanalyseerde discussies over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd vinden dat de leeftijd waarop men zich kandidaat zou mogen stellen *niet* moet worden verlaagd en pleiten alleen voor verlaging van de leeftijd waarop men mag stemmen. In het Zwitserse debat domineert daarbij de opvatting dat de leeftijd waarop men mag stemmen en de leeftijd waarop men gekozen mag worden dezelfde moeten zijn. Mede daardoor werd in dat land het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd afgewezen. In het debat wordt echter niet duidelijk *waarom* voor beide rechten dezelfde leeftijdsgrens zou moeten gelden. In Oostenrijk en de Duitse deelstaten wordt deze specifieke inconsistentie veel minder problematisch gevonden. Het is met andere woorden niet helder op basis van welke principes men de stelling zou willen verdedigen, dat voor allerlei activiteiten dezelfde leeftijdsgrens moet worden gehanteerd.

2.3. 'No Taxation without Representation'

Pas als wordt gewezen op het feit dat jongeren ook burgerlijke *plichten* hebben, krijgen argumenten over de verschillende leeftijdsgrenzen die door de wetgever worden gehanteerd meer inhoud. Zo stelde het Nederlandse VVD Tweede-Kamerlid Hans Wiegel bij de debatten in 1971 over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 18 jaar: "Als iemand (...) verplicht kan worden zijn land te verdedigen, mag hij dan alsjeblieft ook over dat bestuur van dat land meestemmen?"⁷ Dit is een voorbeeld waarbij wordt verondersteld dat rechten en plichten van burgers in evenwicht moeten zijn.

Argument 3: In een democratie moet ieder mens die burgerlijke plichten heeft (bijvoorbeeld dienstplichtig is of belasting betaalt) mee kunnen beslissen over de collectieve beslissingen van de '*demos*'. Jongeren betalen belasting en hebben andere burgerlijke plichten. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Het argument dat democratische rechten verbonden zijn aan burgerlijke plichten speelde een belangrijke rol bij eerdere verlagingen van de kiesgerechtigde leeftijd. Zoals blijkt uit de bijdrage van Hans Wiegel, bestond tijdens eerdere Nederlandse discussies over het verlagen van de kiesgerechtigde tot 18 jaar voor mannen de *dienstplicht* nog. Al heel lang kon men in Nederlandse parlementaire debatten het argument horen dat de staat mensen niet de *plicht* mag opleggen om te kunnen sterven voor het vaderland, als diezelfde staat deze mensen tegelijkertijd het *recht* ontzegt te stemmen bij verkiezingen. Met het bereiken van de grens van 18 jaar en het afschaffen van de dienstplicht heeft dit argument echter aan belang ingeboet. Jongeren van 16 en 17 jaar zijn immers niet verplicht het leger in te gaan.

Hoewel jongeren van 16 en 17 niet in dienst hoeven, hebben ze andere plichten; ze vallen bijvoorbeeld onder (delen van) de strafwet en betalen belasting. Veel voorstanders van verdere verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd wijzen op dat laatste. Vaak gebruiken zij dan een variant van het aloude adagium dat belasting betalen betekent dat men ook vertegenwoordigd moet worden: *no taxation without representation*.⁸ Anderen wijzen er echter op dat ook jongeren onder de 16 jaar belasting betalen (al was het maar in de vorm van btw) (Cowley & Denver, 2004, 59) en dat veel (de meeste) jongeren van 16 en 17 jaar geen of nauwelijks belasting betalen. Met andere woorden, het normatieve deel van de argumentatie laat zich moeilijk algemeen toepassen: als vertegenwoordiging en het hebben van burgerlijke rechten en plichten inderdaad sterk met elkaar moeten zijn verbonden, moet wellicht (sommige) jongeren van 12 of 13 juist het kiesrecht worden aangeboden. Ook dit argument is dus lastig te gebruiken in de discussie over de kiesgerechtigde leeftijd.

2.4. Jongeren zijn slim genoeg om te stemmen

Een belangrijke rol in de debatten speelt het idee dat jongeren al heel competent zijn. Sommige voorstanders van verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd vinden dat 16- en 17-jarigen niet minder competent zijn dan oudere burgers. Zo stelt de Noorse jeugdbudsman: "16 and 17-year-olds are capable of making rational choices and are involved in issues that are important to them. They are mature enough". Het argument werd ook gebruikt toen werd gesproken over de verlaging van 21 naar 18 jaar. Zo stelde Wiegel tijdens het eerder aangehaalde debat begin 1971: "Ik vind, dat de jeugd veel eerder volwassen is dan vroeger. Dat geldt in biologisch opzicht, maar ook uit een psychisch en sociaal oogpunt (en ook is er) een grote ontwikkeling te zien (...) geweest bij de massamedia en met name bij de televisie. Ook daardoor is de jeugd veel eerder bij dan vroeger". En een afgevaardigde van de Groenen in Nedersachsen betoogde in 1995:

“... denn die Herabsetzung des Wahlalters auf 16 Jahre ist nicht nur wegen der politischen Einsicht- und Urteilskraft der 16- und 17jährigen gerechtfertigt, sondern auch jugendpolitisch sinnvoll. (...) Schüler und Schülerinnen in der Altersgruppe zwischen 14 und 17 Jahren (sind) im gleichen Maße politisch interessiert und politisch Entscheidungsfähig wie die über-18jährigen.”

De veronderstelde competentie van jongeren is ook een belangrijke reden waarom in de verschillende debatten wordt gewezen op het feit dat we 16- en 17-jarigen wel geschikt vinden brommer te rijden en te trouwen, maar kennelijk niet geschikt genoeg vinden om te stemmen (terwijl dat laatste een stuk minder moeilijk is). Tegenstanders van verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd beweren dat jongeren niet redelijk genoeg zijn. Zij stellen bijvoorbeeld dat jongeren slechts stemmen wat hun ouders stemmen, dat zij zo maar wat stemmen, of dat zij extreem stemmen.⁹

Dit argument komt voor in twee varianten:

Argument 4a: In een democratie moet iedere competente/volwassen burger mee kunnen beslissen over de collectieve beslissingen van de ‘demos’. *Jongeren tussen de 16 en 18 jaar zijn competent/volwassen.* Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Argument 4b: In een democratie moet iedere competente/volwassen burger mee kunnen beslissen over de collectieve beslissingen van de ‘demos’. *Een meerderheid vindt jongeren tussen de 16 en 18 jaar redelijk/volwassen.* Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Het argument over de competentie van jongeren valt in twee delen uiteen. Het eerste element is het principe dat in een democratie iedere competente/volwassen burger een bijdrage moet kunnen leveren aan de collectieve beslissingen van de ‘demos’. Dit lijkt een onomstreden principe, maar blijkt bij nadere beschouwing niet zo helder. Het is wellicht een voldoende maar niet een noodzakelijke voorwaarde voor het toekennen van stemrecht, tenzij men onredelijke mensen van boven de 18 het stemrecht wil ontnemen. Verder sluit het principe niet uit dat competente kinderen jonger van 16 dan ook het stemrecht moeten krijgen.

In de debatten over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd gaat het echter vooral over het tweede deel van het argument: de bewering dat jongeren volwassen zijn. “Political maturity is the pivotal issue in the debate over the voting age” (Chan & Clayton, 2006, 538 en 542). Maar de vraag of jongeren volwassen en competent zijn, kan niet eenvoudig worden beantwoord. In het rapport van de *Electoral Commission* staat bijvoorbeeld: “Ultimately, defining what is ‘sufficient’ can never be framed in exact measurable terms, but must rest to a large extent on the broad

views of society as a whole as to the age by which ‘sufficient’ levels have been developed” (Electoral Commission, 2004, 25). Het is opvallend dat het debat zich niet zozeer richt op de vraag of jongeren voldoende kennis en interesse hebben, maar of ze significant minder kennis en interesse hebben dan oudere kiezers. *Minder* kennis hebben impliceert uiteraard niet dat men *onvoldoende* kennis heeft.

Sommige onderzoekers stellen dat het wel meevalt met dat gebrek aan politieke volwassenheid en laten zien dat jongeren van 16 en 17 niet minder politiek volwassen zijn dan oudere kiezers (Hart & Atkins, 2011). Ook uit recent onderzoek in Oostenrijk, waar jongeren van 16 en 17 jaar mogen stemmen, blijkt dat 16- en 17-jarigen daar weliswaar iets minder politieke kennis hebben dan oudere kiezers, maar dat de gevonden verschillen niet significant zijn (Wagner, Johann & Kritzinger, 2011).

De meeste andere onderzoekers wijzen er echter op dat veel jongeren van 16 en 17 jaar helemaal niet zo politiek competent zijn in vergelijking met oudere kiezers. Hun politieke kennis is geringer dan die van ouderen en ze zijn minder politiek betrokken (Chan & Clayton, 2006, 552-553; Jennings, 1996). En hoewel leeftijds- en generatie-effecten beide een rol lijken te spelen, geven de meeste studies aan dat jongeren minder stabiel zijn in hun politieke houdingen, partijvoorkeur en partijkeuze dan oudere kiezers (Alwin & Jon, 1991; Jennings & Markus, 1984). Dit laatste zou men met wat goede wil nog kunnen duiden als een uiting van ‘bewust stemgedrag’, maar meer voor de hand ligt het, dit te duiden als het relatief vaker maken van weinig doordachte keuzes, zeker omdat dit relatief volatiele gedrag gepaard gaat met een gemiddeld lager kennisniveau.

Twee complicaties maken een eenduidige interpretatie van de onderzoeksresultaten lastig. Allereerst stellen sommigen dat een eventueel verschil in politieke competentie mede wordt *veroorzaakt* door het ontbreken van het stemrecht en dat dus elke empirische vergelijking in een situatie waarin jongeren geen stemrecht hebben, mank gaat. Over dit argument komen we hierna nog te spreken. We moeten echter niet vergeten dat de meeste studies die tot de conclusie komen dat jongeren minder politiek competent lijken dan oudere kiezers zich richten op een vergelijking tussen de jongste en oudere *kiezers*. In die studie gaat het dus wel degelijk om jongeren die al stemrecht hebben.

Een tweede complicatie in het debat over de competentie van jongeren is dat de vergelijking zich deels richt op de vergelijking tussen 16- en 17-jarigen enerzijds en 18-, 19- en 20-jarigen anderzijds.¹⁰ Het verschil in competentie en politieke betrokkenheid tussen beide groepen is naar verwachting marginaal. Sommigen wijzen er echter op dat het kijken naar de verschillen tussen deze twee groepen zinloos is (Chan & Clayton, 2006, 540). Ook het verschil tussen 14- en 15-jarigen enerzijds en 16- en 17-jarigen anderzijds zal marginaal zijn (maar zie op dit specifieke punt (Hart & Atkins, 2011)) en het verschil tussen 12- en 13-jarigen en 14- en 15-jarigen evenzeer. Het verschil tussen 12- en 13-jarigen enerzijds en 18- en 19-jarigen anderzijds zal echter wel significant zijn.

2.5. *Mensen willen het, en dus moet het gebeuren*

Uiteraard kunnen argumenten voor en tegen verlaging ook zijn ingegeven door de (vermeende) opvattingen van burgers over de gewenste leeftijd waarop men mag stemmen. Daarbij hoeft het niet zo te zijn dat burgers denken dat jongeren competent zijn, maar wel dat ze vinden dat jongeren stemrecht verdienen. De tegenstanders stellen dan dat een meerderheid van de bevolking een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd niet ziet zitten. Zo stelde de Niedersächsische vertegenwoordiger van het CDU in 1995: “Die CDU befindet sich hierbei in Übereinstimmung mit mehr als 90% der Menschen in Niedersachsen sowie in Übereinstimmung mit mehr als drei Viertel der betroffenen 16- und 17jährigen in unserem Lande”.¹¹ En de *Electoral Commission* stelt dat “general opinion polling suggests strong support for keeping the current minimum”.¹²

Argument 5a: Als een meerderheid van de bevolking wil dat de kiesgerechtigde leeftijd wordt verlaagd, moet dat gebeuren. Een meerderheid van de bevolking wil de kiesgerechtigde leeftijd verlagen. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Het argument dat jongeren kiesrecht moeten krijgen omdat zij dat recht zouden *willen* hebben, wordt ook gehoord. Daarbij wordt niet eens verondersteld dat het een *meerderheid* van de jongeren moet zijn. Zo stelde de SPD minister van binnenlandse zaken in Schleswig-Holstein in 1995 dat

“die Jugend heute eher denn je nicht nur politisch interessiert, sondern auch aktiv das staatsbürgerliche Geschehen mitgestalten möchte. Dies wird eindrucksvoll durch empirische Untersuchungen belegt, denen zufolge auch schon 16- und 17jährige bereit sind, sich mit politischen Themenstellungen wie Umweltschutz, Verkehrspolitik, Freizeitangebot verantwortlich auseinanderzusetzen. Wir erleben dies in unseren Gemeinden auch immer mit großer Freude. Die Jugend ist heute stärker denn je bereit, eigenständige Interessen auch eigenständig zu vertreten. Wir sollten uns diesem Zug der Zeit nicht verschließen und den jungen Mitbürgerinnen und Mitbürgern das aktive Wahlrecht bei den Kommunalwahlen einräumen.”¹³

Argument 5b: Als een meerderheid van de jongeren wil dat de kiesgerechtigde leeftijd wordt verlaagd, moet dat gebeuren. Een meerderheid van de jongeren wil het stemrecht hebben. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Hoewel het relatief gemakkelijk is om vast te stellen of een meerderheid van de jongeren dan wel van alle volwassenen wil dat de leeftijdsgrens wordt verlaagd,

wijzen verschillende auteurs erop dat vooral het normatieve deel van deze argumenten omstreden is. Sommige onderwerpen, zoals invoering van de doodstraf, discriminatie op basis van huidskleur, en het kiesrecht voor groepen behoren niet primair door meerderheidsbesluitvorming te worden vastgesteld. Ze zijn *choice insensitive*; niet afhankelijk van wat een meerderheid daarvan vindt. Het probleem is hierbij dat niet duidelijk is op welke manier dan *wel* een keuze moet worden gemaakt over het kiesrecht (Chan & Clayton, 2006, 534-535).¹⁴

3. Argumenten waarbij de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd wordt verdedigd op grond van gewenste effecten

3.1. De opkomst gaat op korte termijn in het electoraat als geheel omhoog

Een tweede type argumenten richt zich op de effecten van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd. De meeste hiervan hebben betrekking op het effect van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd op de opkomst bij verkiezingen. Die opkomst wordt vaak gezien als indicator voor andere vormen van politieke betrokkenheid. Veel toespraken in discussies over het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd beginnen met het vaststellen dat de belangstelling voor politiek daalt, dat politieke partijen leeglopen, dat de opkomst bij verkiezingen daalt, en dat gevoelens van legitimiteit afnemen. Hoewel niet al deze beweringen in de verschillende debatten kloppen, richten we ons hier vooral op de vraag of verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd deze problemen (deels) zou kunnen tegengaan. Leidt verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd tot verhoging van de opkomst en tot vergroting van de politieke betrokkenheid? De relatie tussen kiesgerechtigde leeftijd en opkomst blijkt bij nadere beschouwing bijzonder complex. Laten we beginnen met een simpel fictief argument.

Argument 6a (negatief argument): Als men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, gaat het opkomstpercentage bij verkiezingen op korte termijn omlaag, omdat jongeren gemiddeld minder vaak stemmen dan kiezers van 18 jaar en ouder. Een hogere opkomst is goed. Daarom moet het jongeren van 16 en 17 niet worden toegestaan te stemmen.

Alom wordt aangenomen dat de opkomst onder 16- en 17-jarigen *lager* is dan de gemiddelde opkomst in de bevolking¹⁵ en dat dus, *ceteris paribus*, het totale opkomstpercentage omlaag zal gaan. Vooral tegenstanders van verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd leggen de nadruk op dit punt (Cowley & Denver, 2004).

Eerder onderzoek naar de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar 18 jaar lijkt te bevestigen dat de opkomst als gevolg van die verlaging omlaag is gegaan (Blais, 2006).

Voor de discussie is het belangrijker te beseffen dat vooral het *normatieve* deel van het argument lastig te verdedigen is (Chan & Clayton, 2006). Dat geldt dus ook voor degenen die het omgekeerde argument gebruiken om te pleiten *tegen* verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd. Men kan zich namelijk afvragen of een 'hogere opkomstpercentage' een nastrevenswaardig doel is. In het eerste geval wordt de opkomst berekend over een andere groep mensen dan in het tweede geval. Weliswaar daalt het opkomstpercentage waarschijnlijk bij verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, maar het absolute aantal kiezers (en daarmee het aantal mensen dat direct bij de politieke besluitvorming is betrokken) stijgt. Het is de vraag of een verlaging (of verhoging) van het opkomstpercentage door toelating van nieuwe groepen relevant is. Niemand pleit immers voor een *verhoging* van de kiesgerechtigde leeftijd om het opkomstpercentage te laten toenemen. Veranderingen in opkomstpercentages zijn eigenlijk alleen relevant als het om dezelfde groep kiezers gaat.

Dat de opkomst ook bij de oorspronkelijke groep kiezers van 18 jaar en ouder omhooggaat als de kiesgerechtigde leeftijd wordt verlaagd, wordt overigens ook wel eens naar voren gebracht.

Argument 6b: Als men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, gaat het opkomstpercentage bij verkiezingen onder kiezers van 18 jaar en ouder op korte termijn omhoog, omdat ouders van jeugdige stemmers dan vaker stemmen. Een hogere opkomst is goed. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Dit argument wordt zelden gebruikt in het politieke debat (we zijn het in de geanalyseerde Europese debatten niet tegengekomen), maar het is uitvoerig en uitgebreid onderbouwd in een Amerikaans pleidooi voor het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd.¹⁶ Dit argument lijkt te steunen op empirisch onderzoek, hoewel die onderbouwing vooral bestaat uit de waarneming dat *civic education* en schaduwverkiezingen kinderen en jongeren stimuleren met hun ouders over politiek te spreken en dat dit vervolgens invloed heeft op de opkomst van hun ouders (Simon & Merrill, 1989). Of deelname door jongeren aan *echte* verkiezingen (dus los van *civic education*) dit effect heeft, wordt uit dit onderzoek niet duidelijk.

Daarnaast bestaat er onderzoek naar de effecten van de eerdere verlagingen van de kiesgerechtigde leeftijd. Die onderzoeken wijzen erop dat eerdere verlagingen hebben geleid tot een daling van de opkomst met drie tot vier procentpunten (Blais, 2006). Uit de literatuur komt het beeld naar voren dat eerdere verlagingen van de kiesgerechtigde leeftijd een bijdrage leveren aan de daling van de opkomst in het electoraat als geheel. Zoals we hieronder zullen zien, wordt aan jongeren van 16 en 17 een positie toegedicht die 18- en 19-jarigen in mindere mate hebben.

3.2. *Jongeren worden op langere termijn meer politiek betrokken*

De bewering dat jongeren systematisch en *altijd* minder vaak zullen stemmen dan de rest van de bevolking wordt wel in twijfel getrokken, zelfs als men accepteert dat jongeren op dit moment waarschijnlijk minder politiek betrokken zijn. Degenen die twifelen aan de geringere betrokkenheid van jongeren wijzen op het gedrag van politici, dat nu niet is gericht op jongeren en dat ertoe leidt dat jongeren zich daarom niet voor politiek interesseren: “There is a great deal of evidence to suggest that lowering the voting age will contribute to increased voter participation and democratic recruitment among young people”, aldus de Noorse ombudsman.¹⁷

Argument 7a: Als men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, gaat de opkomst onder jongeren bij verkiezingen op langere termijn omhoog. Politici zullen zich namelijk meer richten op wat jongeren bezighoudt (zie voor een uitwerking van dit idee argument 9) en als er meer naar hen geluisterd wordt, gaan jongeren vaker stemmen. Een hoog opkomstpercentage onder jongeren bij verkiezingen is goed. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Argument 7a is op zichzelf geen argument voor verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, maar een argument om de bewering van tegenstanders van verlaging te ontkrachten dat jongeren minder vaak stemmen dan oudere kiezers en dat verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd leidt tot een daling van het opkomstpercentage (argument 6a). Omdat jongeren van 16 en 17 jaar nu niet stemmen, is het argument impliciet een erkenning van het feit dat jongeren op het moment dat zij stemrecht krijgen, in eerste instantie niet zo vaak zullen stemmen als oudere kiezers.

Meer in het algemeen wordt vaak het sterk verwante argument gehoord dat:

Argument 7b: Als men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, gaan de politieke belangstelling, politieke betrokkenheid en politieke competentie onder 16- en 17-jarigen omhoog. Jongeren houden zich meer met politiek bezig als ze mogen stemmen. Een grotere politieke belangstelling onder 16- en 17-jarigen is gewenst. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

“We must not be content to assess the present political competence of sixteen and seventeen-year-olds, but should ask how competent they would be if they were enfranchised” (Chan & Clayton, 2006, 553). Er wordt dus verondersteld dat jongeren van 16 en 17 jaar vooralsnog minder geïnteresseerd en competent zijn, omdat er nu geen rekening met ze wordt gehouden. Als er echter rekening met ze wordt gehouden, worden ze vanzelf competent en geïnteresseerd.

Een manier om te onderzoeken of het gedrag van een groep kiezers verandert als kiesrecht wordt toegekend is longitudinaal onderzoek naar cohorten die kiesrecht hebben verworven. Onderzoek dat hier (slechts indirect) betrekking op heeft, is het onderzoek naar het effect van de eerdergenoemde *civic education* programma's op jongeren (Meirick & Wackman, 2004). Hieruit blijkt in ieder geval dat aandacht voor verkiezingen politieke belangstelling enz. doen toenemen. Men zou kunnen verwachten dat (a) het toekennen van het kiesrecht leidt tot (b) het serieuzer nemen van *civic education* programma's en dat beide leiden tot (c) meer belangstelling en betrokkenheid onder jongeren dan nu het geval is.

3.3. *Jonge kiezers worden beter gesocialiseerd dan 18- en 19-jarige kiezers*

Vaak wordt gesteld dat wanneer men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, het opkomstpercentage bij verkiezingen op lange termijn bij alle kiezers en niet alleen onder jongeren op langere termijn omhooggaat. Dit socialisatieargument wordt helder uitgewerkt door onder anderen Alex Folkes, de campagnemanager van de *Votes at 16* campagne in het Verenigd Koninkrijk (Folkes, 2004). Zijn argumentatie valt in twee delen uiteen. Ten eerste stelt hij dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat 16- en 17-jarigen zich bij verkiezingen anders gedragen dan 18- en 19-jarigen. Het verschil wordt voornamelijk veroorzaakt door levensstijl. Jongeren van 16 en 17 jaar wonen relatief vaak thuis, terwijl iets oudere jongeren relatief vaak van adres wisselen. Daardoor laten de 18- en 19-jarigen zich niet zo gemakkelijk registreren in een kiesregister en zijn ze relatief vaak onvindbaar in het bevolkingsregister van hun feitelijke woongemeente.¹⁸ Bovendien zitten 16- en 17-jarigen nog op de middelbare school en zijn ze daardoor gemakkelijker bereikbaar voor politieke campagnes. Als jongeren mogen stemmen en als in het onderwijs aandacht wordt besteed aan burgerschap, dan gaat de opkomst omhoog. Zo stelt de Noorse jeugdbudsman: "Democracy should be learned at school. The right to vote should form part of the curriculum". Impliciet wordt kennelijk aangenomen dat de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd alleen werkt in combinatie met aanvullend onderwijs. Wellicht wordt ook aangenomen dat dit aanvullende onderwijs alleen of althans beter werkt als jongeren ook mogen stemmen. Kortom, 16- en 17-jarigen stemmen vaker dan 18- en 19-jarigen, vooral als in het onderwijs aandacht aan de verkiezingen wordt besteed. Het tweede deel van de argumentatie is gebaseerd op de verwachting dat het opkomstgedrag tijdens iemands jeugd bepalend is voor het opkomstgedrag later in zijn leven. Iemand die op jeugdige leeftijd stemt, zal ook later relatief vaak stemmen.

Argument 8 (socialisatieargument): Als men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, gaat de opkomst bij verkiezingen op langere termijn omhoog. Jongeren leren al

vroeg dat stemmen erbij hoort, en hun stemgedrag kan gekoppeld worden aan wat er op school wordt gedaan aan maatschappelijke vorming en dat socialiseert jongeren te stemmen bij verkiezingen. Een hoge opkomst bij verkiezingen is goed. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Het normatieve aspect van dit argument staat nauwelijks ter discussie. En voor de empirische stelling dat participatie in de jeugd leidt tot meer participatie op latere leeftijd bestaan wel aanwijzingen (Schrag, 1975). Ook is uit de literatuur bekend dat opkomst voor een deel gewoontegedrag is (Plutzer, 2002). Daarbij blijkt onder meer dat het stemmen in iemands jeugd bepalend is voor de opkomst op latere leeftijd (Pacheco & Plutzer, 2007). Uiteraard hangt dit deel van de argumentatie op het idee dat 16- en 17-jarigen *vaker* stemmen dan 18- en 19-jarigen. Is dat *niet zo*, dan kan immers worden betoogd dat de combinatie van een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd en gewoontevorming op termijn juist leidt tot een *verlaging* van de opkomst (Chan & Clayton, 2006, 554). Dit argument is ook naar voren gebracht door Franklin in een breed onderzoek naar de factoren die de opkomst kunnen verklaren (Franklin, 2004, 63).¹⁹ Mede om die reden is onderzoek naar de effecten van de eerdere verlaging naar 18 jaar in het kader van dit argument niet zo relevant.

Gegevens over de opkomst onder 16- en 17-jarigen zijn helaas niet ruimschoots voorhanden. Bovendien betreffen de beschikbare gegevens voornamelijk de allereerste verkiezing waarbij 16- en 17-jarigen mochten stemmen. Deze zijn misschien niet maatgevend voor verkiezingen in het algemeen.²⁰

Overigens worden in het debat ook varianten op deze redenering naar voren gebracht die minder overtuigend zijn. Zo stellen Cowley en Denver in een stuk waarin zij een voorgestelde verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd aanvallen, dat het door de voorstanders veronderstelde mechanisme vooral betrekking heeft op de tijd die verstrijkt tussen het bereiken van de kiesgerechtigde leeftijd (nu bij de meeste verkiezingen 18 jaar) en de eerste keer dat men mag stemmen (soms is dat pas als men 21 is) (Cowley & Denver, 2004, 58). Naarmate de tijd tussen het verkrijgen van het recht en het uitoefenen van dat recht langer is, is de kans dat men gaat stemmen kleiner. Cowley en Denver merken terecht op dat dit geen valide argument is, omdat er bij *elke* leeftijdsgrens een groep kiesgerechtigden zal zijn die een langere tijd moet wachten.

3.4. *Politici luisteren beter naar de opvattingen van jongeren als die mogen stemmen*

De Noorse jeugdbudsman stelt: "If we give young people genuine democratic influence, local politicians will be forced to take them more seriously". En ook: "the right to vote for 16-year-olds makes for good local politics. Young people are

experts on local issues".²¹ Hier wordt gesteld dat jongeren vooral goed zijn in het overbrengen van lokale onderwerpen en dat verkiezingen politici dwingen hier naar te luisteren. Een variant is dat jongeren zich vooral op de langere termijn richten. Jongeren moeten immers nog een belangrijk deel van hun leven op aarde doorbrengen en zouden daarom meer dan ouderen geïnteresseerd zijn in zaken als het milieu. Ten slotte wordt er in de discussies gerefereerd aan aspecten van belangenbehartiging. Wederom de Noorse jeugdbudsman: "Granting 16-year-olds the right to vote would force society to provide better youth services". Of de Groene afgevaardigde in Nedersachsen in 1995: "Auch für die kommunale Jugendpolitik gilt, daß die sehr konkrete Interessen und Bedürfnisse der Jugendlichen dann ernster genommen und stärker wahrgenommen werden, wenn auch Wählerstimmen dahinterstehen". Ook Folkes stelt: "Until young people can vote, their views will always take second place to those who are enfranchised" (Folkes, 2004, 55). Dit idee komt in een groot aantal vormen terug. Die verschillen vooral over 'wat jongeren nu werkelijk bezighoudt'. Wel wordt telkens aangenomen dat wat jongeren bezighoudt ook 'goed' is.

Een bijzondere variant op dit argument kwamen we tegen in de Oostenrijkse en Zwitserse debatten. Daarin wordt gesteld dat jongeren (als groep) door de vergrijzing van de samenleving relatief zwakker komen te staan ten opzichte van ouderen (als groep). Als we willen voorkomen dat er een generatieconflict ontstaat, moet de groep jongeren worden versterkt met stemrecht. Alleen dan houden politici rekening met de belangen van jongeren en zullen jongeren zich blijvend identificeren met de staat en de samenleving.

Argument 9: Als men de kiesgerechtigde leeftijd verlaagt, richten politici zich meer op hetgeen jongeren bezighoudt. Het is goed dat politici zich meer dan nu richten op wat jongeren bezighoudt. Daarom moeten jongeren kunnen stemmen.

Dit laatste argument omvat twee (deels impliciete) veronderstellingen. In de eerste plaats is er de veronderstelling dat jongeren van 16 en 17 jaar iets anders willen dan oudere kiezers, en dat die dingen op een of andere manier goed zijn, hetzij voor de jongeren zelf, hetzij voor de wereld als geheel. In de tweede plaats is er de veronderstelling dat jongeren die andere opvattingen kunnen laten doorklinken in de politieke besluitvorming door mee te doen aan verkiezingen, omdat politici pas naar jongeren luisteren als ze mogen stemmen. Kloppen die veronderstellingen?

Bij beide veronderstellingen die aan dit argument ten grondslag liggen zijn vraagtekens te plaatsen. In de eerste plaats is het nog maar de vraag of jongeren andere opvattingen hebben dan ouderen. Dat jongeren meer op de lange termijn zijn gericht dan ouderen wordt voor zover wij weten niet door onderzoek bevestigd. Integendeel. Weliswaar is het objectieve belang van de lange termijn wat groter voor jongeren, maar het meeste onderzoek wijst erop dat jongeren *minder*

rekening houden met de langetermijnconsequenties van hun handelingen (Green, Myerson, Lichtman, Rosen & Fry, 1996). Blijft over dat jongeren wellicht *andere* opvattingen hebben dan oudere kiezers. Deze opvattingen zouden moeten worden meegewogen. Maar ons is daarover geen systematisch onderzoek bekend.

Verder is de veronderstelling dat politici beter naar jongeren zullen luisteren als die ook mogen stemmen niet zonder meer juist. In de eerste plaats is het percentage jongeren van 16 en 17 jaar binnen het gehele electoraat klein (op zijn hoogst enkele procenten). In de tweede plaats betekent meer aandacht voor jongeren tijdens een verkiezingscampagne minder aandacht voor andere kiezers. Politici moeten een afweging maken bij de manier waarop zij hun aandacht verdelen. Die keuze betekent niet noodzakelijkerwijs dat politici zich voortaan op jongeren zullen richten. In de derde plaats hebben we bij de discussie over het negende argument betoogd dat het nog maar de vraag is of jongeren ook in hun stemgedrag systematisch hun preferenties en belangen volgen. In de vierde plaats leveren eerdere empirisch onderzoeken naar de effecten van vergrotingen van het electoraat als gevolg van het afschaffen van allerlei aanvullende eisen aan kiezers op het beleid van de overheid nauwelijks een eenduidig beeld op (Husted & Kenny, 1997, 56). Dat deze veel grotere uitbreidingen van kiesrecht zo weinig effect lijken te hebben gehad op het beleid, doet vermoeden dat de effecten van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd op het uiteindelijke beleid niet snel kunnen worden onderschat.

4. Afsluitende opmerkingen

In deze bijdrage hebben we negen argumenten voor het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd gepresenteerd. Eerst hebben we argumenten geïdentificeerd die het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd vooral zien in het licht van algemene principes. We hebben onderzocht in hoeverre het gehanteerde principe algemeen geldig is. Daarna hebben we ons gericht op argumenten waarin het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd wordt gezien als een middel om iets te veranderen bij kiezers of politici. We hebben onderzocht of de effectiviteit van het middel in relatie tot het gestelde doel is onderbouwd met behulp van empirisch onderzoek. Met dit artikel hebben we laten zien dat argumenten die vaak terloops, indicatief en suggestief worden gebruikt, kunnen worden geëxpliciteerd en verhelderd.

Bij het nadenken over de verschillende argumenten moet niet worden vergeten dat ook de leeftijdsgrens van 18 jaar willekeurig is en in veel opzichten net zo arbitrair als een leeftijdsgrens van bijvoorbeeld 16 jaar. Door het debat te analyseren als iets waarbij de *status quo* ter discussie wordt gesteld, wordt automatisch niet meer ingegaan op de 'juistheid' of wenselijkheid van de *status quo* zelf. Het

zou te ver voeren ook op dit onderwerp in te gaan, omdat ook die leeftijdsgrens weer verdedigd zou moeten worden in het licht van weer een andere, even arbitraire leeftijdsgrens. Als men na bestudering van de voorafgaande argumenten tot de conclusie komt dat verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd tot nu toe onvoldoende wordt beargumenteerd, betekent dit niet dat *dus* moet worden afgezien van verdere verlaging van de leeftijdsgrens. Die conclusie volgt alleen als men aan de *status quo* van 18 jaar een extra waarde toekent. Maar dat heeft weinig met wetenschap te maken.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van hoofdstuk 3 van ons rapport 'Het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd tot 16 jaar; Debatten, argumenten en consequenties'. Dit rapport is geschreven in opdracht van het Nederlandse ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties. De wijzigingen ten opzichte van dat rapport zijn het gevolg van 'voortschrijdend inzicht' en van het nuttige commentaar van drie referenten van dit tijdschrift.

2. Voor dit onderzoek is geprobeerd 'alle argumenten' te achterhalen die in 'de debatten over de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd naar 16 jaar' zijn gebruikt. Zoals in de hoofdstekst al is aangegeven, is de term 'alle argumenten' niet onproblematisch. Datzelfde geldt voor 'de debatten'. De debatten (of 'het debat') worden in verschillende periodes tussen wisselende personen en groepen gevoerd en laten niet altijd traceerbare sporen na. De selectie van landen waar we hebben gezocht naar documenten werd voornamelijk ingegeven door pragmatische overwegingen. Kort gezegd hebben we ons gericht op alle Europese landen waarover in het Engels, Duits of Frans informatie van na 1990 beschikbaar was over het genoemde debat. Student-assistenten hebben in krantenarchieven, databanken met parlementaire verslagen en wetenschappelijke literatuur gezocht naar materiaal dat vervolgens is geanalyseerd op gebruikte argumenten. Overigens bleek na onderzoek van het Nederlandse, Duitse, Engelse en Oostenrijkse debat, dat toevoeging van enkele documenten uit Noorwegen en Zwitserland het aantal argumenten niet meer deed toenemen.

3. Om verscheidene redenen is een beperking tot 'wetenschappelijke literatuur zoals gebruikt in het politieke debat' weinig zinvol. In de eerste plaats wordt er in parlementaire debatten weinig tot geen expliciet gebruik gemaakt van een dergelijke literatuur. In de tweede plaats (en omgekeerd) zou men elke wetenschappelijke bijdrage die ingaat op een aspect van de argumentatie kunnen opvatten als onderdeel van het (bredere) debat. In de derde plaats vinden de debatten plaats over een periode van meer dan 20 jaar en was bepaalde literatuur bij de eerste debatten niet voorhanden. In de vierde

plaats is er voor onderzoekers bij de analyse van politieke argumenten geen reden zich te beperken tot de literatuur die politici en andere deelnemers aan het debat toevalligerwijze gebruiken.

4. House of Commons, Friday 6 June 2008, te raadplegen via <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmhansrd/cm080606/debtext/80606-0001.htm#080606136000003>.

5. Zie de bijdrage van Shenton tijdens het debat in Jersey, States of Jersey, Official Report, Wednesday, 4th July 2007, te raadplegen via http://www.statesassembly.gov.je/documents/hansard/45668-9565.htm#_Toc173747080.

6. Ook wordt soms de relatie met 'meerderjarigheid' gelegd. Waarom dit ook voor het actieve kiesrecht van belang is, wordt niet duidelijk.

7. In het debat over het Voorstel tot verandering in de artikelen 90,137 en 152 van de Grondwet op 19 januari 1971.

8. Zie ook Electoral Commission, 2004, p. 14 en verder.

9. Zie de (ietwat positief gekleurde) discussie hierover in het onderzoeksrapport (Projectgemeenschap SORA-ÖJ-WZW, 2005, p. 54 en verder). Dit rapport is beschikbaar via <http://www.sora.at/de/start.asp?b=348>.

10. Overigens laat Kercher op basis van empirisch onderzoek onder jongeren tussen de 16 en 20 zien dat jongere kiezers beduidend minder goed op de hoogte zijn van politieke vraagstukken dan 18- en 19-jarigen (Kercher, 2009).

11. Niedersächsischer Landtag, Stenographischer Bericht, 31. Sitzung, Hannover, den 23. August 1995. Te raadplegen via <http://www.landtag.nrw.de/portal/WWW/dokumentenarchiv/Dokument/LLP13-31.pdf> (p. 3584).

12. Electoral Commission, 2004, p. 14.

13. Zie voetnoot 11 (p. 3582).

14. Een aardig contrast is de uitspraak van minister De Gaay Fortman: "Niemand zal kunnen ontkennen dat verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd nu bij uitstek een zaak is, waarbij men er verstandig aan doet de kiezer duchtig te vragen, of hij of zij ook van mening is dat dit moet gebeuren" (Handelingen Tweede Kamer OCV/UCV 1974-1975, 9 december 1974).

15. Zie bijvoorbeeld Wagner *et al.*, 2011 en ook, meer algemeen, Hauser, z.j.
16. Zie het voorstel van Keith Mandell van de National Youth Rights Association over "Lowering the Voting Age in the District of Columbia" (te raadplegen via <http://portland.indymedia.org/en/2007/01/352157.shtml>).
17. Barneombudet, z.j. Dit pamflet is te vinden op http://www.barneombudet.no/sfiles/0/82/9/file/bo_stemmerett_english_web.pdf.
18. In Nederland gebruiken we het bevolkingsregister als kiesregister, zodat het probleem wellicht in mindere mate geldt dan in Engeland.
19. Franklin concludeert "Ironically, almost any other age from fifteen to twenty-five would be a better age for individuals to first be confronted with the need to acquire the skills and knowledge for casting a vote; and since it would be politically difficult or impossible to now reestablish an older voting age, the most promising reform that might restore higher turnout would be to lower the voting age still further, perhaps to fifteen" (Franklin, 2004, 211).
20. In het kader van het algemene onderzoek naar het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd hebben we geprobeerd te meten of de opkomst onder jongeren van 16 en 17 verschilde van opkomst onder oudere kiezers. In Sachsen-Anhalt was de opkomst onder kiezers van 16 en 17 jaar inderdaad iets hoger dan de opkomst onder oudere kiezers (Kommunalwahlen in Sachsen-Anhalt am 13. Juni 1999 Stadtratswahlen in den Kreisfreien Städten und Kreistagswahlen, Ergebnisse der Repräsentativen Wahlstatistik, Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt (B VII 3 5j-5/99) (niet elektronisch beschikbaar, wel bij de auteurs van dit artikel). In een onderzoek in Burgenland (Oostenrijk) rond de eerste gemeenteraadsverkiezingen met een lagere leeftijdsgrens, bleek dat de opkomst bij die eerste verkiezing ongeveer 6 procent lager was dan de opkomst bij de rest van de bevolking (Projektgemeinschaft SORA-ÖJW-WZW, 2005, 50-51). In Hannover was de opkomst onder 16- en 17-jarigen 56.5%, terwijl die onder 18- en 24-jarigen slechts 49.1% was (57%). In Braunschweig was de opkomst in de jongste groep 50.4%, vergeleken met 44.5% onder de groep 18 tot 24 (overall 57.9%) (Electoral Commission, 2004, 15-16). De beschikbare cijfers duiden er dus op dat de opkomst onder jongeren van 16 en 17 lager is dan het landelijke gemiddelde, maar wel hoger dan onder de groep 18- tot 24-jarigen.
21. (Barneombudet, z.j.)

Bibliografie

- Alwin, D.F. & Jon, A.K. (1991). Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span. *American Journal of Sociology*, 97 (1), 169-195.
- Barneombudet. (z.j.). *What's the Point? – A Booklet on the Right to Vote for 16-Year-Olds*. Oslo: Ombudsman for Children Norway.
- Blais, A. (2006). What Affects Voter Turnout? *Annual Review of Political Science*, 9 (1), 111-125.
- Blais, A., Massicotte, L. & Yoshinaka, A. (2001). Deciding Who Has the Right to Vote: A Comparative Analysis of Election Laws. *Electoral Studies*, 20 (1), 41-62.
- Chan, T. & Clayton, M. (2006). Should the Voting Age be Lowered to Sixteen? Normative and Empirical Considerations. *Political Studies*, 54 (3), 533-558.
- Cowley, P. & Denver, D. (2004). Votes at 16? The Case against. *Representation*, 41 (1), 57-62.
- Electoral Commission. (2004). *Age of Electoral Majority*. London: Electoral Commission.
- Folkles, A. (2004). The Case for Votes at 16. *Representation*, 41 (1), 52-56.
- Franklin, M.N. (2004). *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies Since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Green, L., Myerson, J., Lichtman, D., Rosen, S. & Fry, A. (1996). Temporal Discounting in Choice between Delayed Rewards: The Role of Age and Income. *Psychology and Aging*, 11 (1), 79.
- Hart, D. & Atkins, R. (2011). American Sixteen- and Seventeen-Year-Olds Are Ready to Vote. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 633, 201-222.
- Hauser, B. (z.j.). *Materialien für die Arbeit vor Ort Nr. 8, Kommunales Wahlrecht ab 16*. Konrad Adenauer Stiftung.
- Hees van, C. & Snijders, H. (2002). *Drank, Brommer en dus ook stemmen!: Een onderzoek naar de haalbaarheid en wenselijkheid van het stemrecht voor zestienjarigen*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Husted, T.A. & Kenny, L.W. (1997). The Effect of the Expansion of the Voting Franchise on the Size of Government. *The Journal of Political Economy*, 105 (1), 54-82.
- Jennings, M.K. (1996). Political Knowledge Over Time and Across Generations. *The Public Opinion Quarterly*, 60 (2), 228-252.
- Jennings, M.K. & Markus, G.B. (1984). Partisan Orientations over the Long Haul: Results from the Three-Wave Political Socialization Panel Study. *The American Political Science Review*, 78 (4), 1000-1018.
- Kercher, J. (2009). *Politikverständnis und Wahlalter. Ergebnisse einer Studie mit Schülern und Studienanfängern. Projektbericht*. Stuttgart: Universität Hohenheim.
- Meirick, P.C. & Wackman, D.B. (2004). Kids Voting and Political Knowledge: Narrowing Gaps, Informing Votes. *Social Science Quarterly*, 85 (5 special issue), 1161-1177.

- Pacheco, J.S. & Plutzer, E. (2007). Stay in School, Don't Become a Parent – Teen Life Transitions and Cumulative Disadvantages for Voter Turnout. *American Politics Research*, 35 (1), 32-56.
- Plutzer, E. (2002). Becoming a Habitual Voter: Inertia, Resources, and Growth in Young Adulthood. *American Political Science Review*, 96 (1), 41-56.
- Projektgemeinschaft SORA-ÖJ-WZW (2005). *Wählen heisst erwachsen werden! Analyse des Wahlverhaltens 16- bis 18jährigen Jugendlicher bei den Wiener Landtagswahlen 2005*. Wien: SORA-ÖJ-WZW.
- Schrag, F. (1975). Childs Status in Democratic State. *Political Theory*, 3 (4), 441-457.
- Schrag, F. (2004). Children and Democracy: Theory and Policy. *Politics, Philosophy & Economics*, 3 (3), 365.
- Simon, J. & Merrill, B.D. (1989). Political Socialization in the Classroom Revisited: The Kids Voting Program. *The Social Science Journal*, 35 (1), 29-43.
- Wagner, M., Johann, D. & Kritzinger, S. (2011). *Voting at 16: Turnout and the Quality of Vote Choice*. University of Vienna.
- Weber, M. (1917/1919). *Wissenschaft als Beruf*.

Samen naar de kiezer

De vorming van pre-electorale allianties tussen CD&V en N-VA en tussen SP.a en Groen! bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006

Tom Verthé en Kris Deschouwer

ABSTRACT: *Joining Forces. The Formation of Pre-electoral Alliances at the 2006 Municipal Elections in Flanders*

Political parties normally compete in elections individually. Yet, sometimes they join forces and form pre-electoral alliances. This rather unusual strategy contains both costs and benefits. In this article we try to identify those costs and benefits by opening up the black box of internal party decision making in considering pre-electoral alliance formation. We start by assuming that parties of different electoral sizes could have different motives to face the voter as one electoral list. Through in-depth interviews at the local level in Flanders, we have studied pre-electoral alliance formation for the municipal elections in 2006. We find that the arguments of large parties mainly focus on becoming the leading formation and thus claiming the initiative in coalition formation. Small parties have more varied motives for forming or failing to form a pre-electoral alliance.

KEYWORDS: *political parties, pre-electoral alliances, party strategies, local politics*

1. Inleiding

De eenvoudigste definitie van een politieke partij is 'een organisatie die deelneemt aan verkiezingen' (Sartori, 1976). Een partij stelt kandidaten voor en hoopt dat een zo groot mogelijk aantal van hen verkozen wordt. Een partij doet dat onder een herkenbare vlag: een naam, een logo, een programma, een min of meer gedetailleerde lijst met beleidsvoorstellen die ze na de verkiezingen wil proberen te realiseren. Dat is het klassieke beeld van een politieke partij in een vertegenwoordigende democratie. Dit is ook de manier waarop congruentie kan gerealiseerd worden tussen de beleidsvoorkeuren van de kiezers en het beleid dat door de partijen gevoerd wordt (Rosema, Denters & Aarts, 2011).

Impliciet wordt daarbij aangenomen dat een partij *alleen* aan de verkiezingen deelneemt. Dat wil zeggen: haar kandidaten voor de verkozen mandaten gaan de strijd met de andere kandidaten aan onder de eigen vlag. Het is precies omdat partijen onder de eigen vlag aan verkiezingen deelnemen, dat de kiezers een keuze kunnen maken tussen de verschillende partijen en hun verschillende ideologieën en concrete beleidsvoorstellen.

Toch blijken partijen af en toe en hier en daar een andere strategie te volgen. Zij beslissen dan om aan verkiezingen deel te nemen in samenwerking met één of meer andere partijen. Kandidaten van verschillende partijen dingen dan naar de gunst van de kiezers onder een gemeenschappelijke vlag. Dat is een uitzonderlijke situatie, maar precies daarom is ze zeer interessant. Indien het normaal en gebruikelijk is om alleen en onder de eigen naam aan verkiezingen deel te nemen, waarom wijken partijen daar dan soms van af? Een antwoord zoeken op die vraag is de doelstelling van deze bijdrage. We doen dat door te kijken naar gemeenschappelijke lijsten die voor de Vlaamse gemeenteraadsverkiezingen van 2006 gevormd werden tussen CD&V en N-VA en tussen SP.a en Groen!.

In de volgende paragraaf gaan we in de literatuur op zoek naar – zeer schaarse – conceptuele en theoretische aanknopingspunten, naar elementen die een bijdrage kunnen leveren tot het begrijpen van de keuzes die partijen in dit verband maken. Vervolgens presenteren we de gemeentelijke context in Vlaanderen en stellen we de twee bestudeerde allianties voor. Daarna volgen de resultaten van een kwalitatief onderzoek in 10 gemeenten waar de te onderzoeken allianties al dan niet gevormd werden. We geven daarbij de argumenten die de partijen gebruiken om de keuze voor een alliantie te verdedigen, en de argumenten die zij gebruiken om dat niet te doen.

2. Theoretische achtergrond

Over de keuze van partijen om niet alleen en onder eigen naam aan verkiezingen deel te nemen bestaat bijzonder weinig vergelijkende literatuur. Sona Golders *The Logic of Pre-electoral Coalition Formation* (2006) is tot op heden de enige poging om het verschijnsel op systematische en comparatieve wijze aan te pakken. Een inventaris van verkiezingen in 21 landen in de periode 1946-2002 levert haar een totaal van 240 pre-electorale coalities op. Dat is een opmerkelijk groot aantal, maar dat is vooral te wijten aan het brede spectrum aan gevallen dat bij Golder onder het begrip pre-electorale coalitie valt. Zij definieert dit namelijk als volgt: "A pre-electoral coalition is a collection of parties that do not compete independently in an election, either because they publicly agree to coordinate their campaigns, run

joint candidates or joint lists, or enter government together following the election” (Golder, 2006, 12).

Golder klasseert pre-electorale coalities op een continuüm dat gaat van een publieke belofte om na de verkiezingen samen te besturen (indien het verkiezingsresultaat het toelaat) tot het effectief vormen van een gemeenschappelijke lijst. Daartussen zit onder meer de strategie van Duitse partijen, die hun kiezers kunnen oproepen om hun tweede stem strategisch uit te brengen (Golder, 2006, 19).

De definitie van Golder is erg breed. Onder een zelfde term – pre-electorale coalitie – vat ze minstens drie verschillende strategieën van politieke partijen. De eerste heeft betrekking op de campagne, waarbij twee of meer partijen duidelijk maken dat hun onderlinge afstand kleiner is dan de afstand tot de andere partijen. De tweede strategie gaat verder en houdt een publieke belofte in om na de verkiezingen samen te besturen of samen naar de oppositie te gaan. Beide strategieën verwijzen overigens naar wat in toenemende mate gebeurt in de Europese democratieën: de electorale competitie is een strijd om de macht tussen twee groepen van partijen die samen proberen aan die macht te komen (Mair, 2009; 2010).

De derde strategie die Golder onderscheidt gaat echter veel verder dan het aankondigen dat bepaalde partijen inhoudelijk in elkaars buurt liggen en in principe samen zullen besturen. Het presenteren van gemeenschappelijke kandidaten of van gemeenschappelijke lijsten is weliswaar een pre-electorale strategie, maar ze verschilt kwalitatief van de andere twee, omdat de eigen partijnaam verlaten wordt en daarmee de mogelijkheid om een eigen electoraal resultaat te noteren. Dat is – in tegenstelling tot de twee andere strategieën – een uitzonderlijke keuze. En het is precies die strategie die wij willen bestuderen.¹

De term ‘coalitie’ die Golder gebruikt voor de brede waaier aan pre-electorale strategieën van partijen is ook wat misleidend. Hij doet vermoeden dat pre-electorale strategieën behoren tot de algemene categorie van coalities en dat het theoretisch arsenaal dat we ter beschikking hebben om bestuurscoalities te bestuderen meteen inzetbaar is voor de analyse van gemeenschappelijke lijsten of kandidaten. Dat is echter niet zo. Het sluiten van coalities en het sluiten van akkoorden met betrekking tot deelname aan de verkiezingen zijn natuurlijk allebei strategieën van partijen en ze houden keuzes in waarbij partijen voor- en nadelen tegen elkaar afwegen. Maar op enkele essentiële punten verschillen ze toch van elkaar. Een bestuurscoalitie wordt immers gevormd *na* de verkiezingen, nadat de verkiezingsuitslag bekend is gemaakt. De kennis van die uitslag bepaalt in grote mate welke bestuurscoalities mogelijk zijn, en de ‘size’ theorieën over coalitievorming die proberen te voorspellen of te verklaren welke partijen samen besturen steunen precies op die informatie

over de electorale sterkte van elke partij (Riker, 1962; Laver, 1974). Een afspraak om samen naar de kiezer te gaan steunt integendeel op de *verwachting* van een verkiezingsuitslag, eventueel gebaseerd op het resultaat van de vorige verkiezing.

De finale uitkomst van een bestuurscoalitie is ook van een andere aard dan een afspraak om samen naar de kiezer te gaan. Samen besturen veronderstelt een min of meer uitgewerkt en becijferd akkoord over het toekomstig beleid, terwijl een afspraak om samen naar de kiezer te gaan (ook) een akkoord veronderstelt over campagnevoering, over selectie van kandidaten, over lijstvorming, over de naam.

De vraag die dan rijst is waarom partijen kiezen voor de strategie om gemeenschappelijke lijsten in te dienen of gemeenschappelijke kandidaten te steunen. Bij het beantwoorden van die vraag betreden we relatief onontgonnen terrein. De literatuur biedt ons slechts weinig aanknopingspunten. Een uitzondering is Maurice Duverger, die in *Les parties politiques* een aantal bladzijden aan pre-electorale allianties besteedt (1957/1976, 432-464). Hij verdedigt daarbij de stelling dat een dergelijke alliantie altijd op ongelijkheid gebouwd is. Hij suggereert dat een pre-electorale alliantie meestal partners van ongelijke grootte samenbrengt, een grotere en een kleinere partij. Twee partijen van gelijke grootte zullen volgens hem niet geneigd zijn een alliantie met elkaar aan te gaan.

Als een grotere en een kleinere partij elkaar vinden in een pre-electorale alliantie, kunnen we vermoeden dat zij dat niet allebei om dezelfde reden(en) doen. Het risico of de onzekerheden waarmee zij in hun strategieën rekening moeten houden, zijn immers waarschijnlijk verschillend. Dat is ook wat Golder suggereert wanneer zij – weliswaar voor alle varianten van wat zij pre-electorale coalities noemt – hypothesen formuleert die bouwen op het inzicht dat politieke partijen geconfronteerd worden met de keuze tussen drie mogelijke doelstellingen: ‘vote-seeking’, ‘office-seeking’ of ‘policy-seeking’ (Müller & Strøm, 1999; Janda & Harmel, 1994). Het nastreven van zoveel mogelijk stemmen, van deelname aan de macht en van het implementeren van beleidsvoorstellen zijn drie dingen die moeilijk samen en gelijktijdig te realiseren zijn. Het realiseren van het ene doel vergt vaak een toegeving op een van de andere doelen. Partijen kunnen van elkaar onderscheiden worden door de mate waarin ze het ene of het andere doel meer laten doorwegen in hun strategische keuzes. Voor politieke partijen zijn dit harde keuzes; pre-electorale allianties zijn een mogelijke manier om de onzekerheden die daarbij aanwezig zijn te beheersen.

‘Vote-seeking’ of het streven naar (zoveel mogelijk) stemmen door deelname aan verkiezingen is allicht de meest elementaire doelstelling van een politieke partij. De electorale score maakt een partij klein of groot, zet ze al dan niet op de eerste plaats, maakt er een groeiende of een krimpende partij van. Maar precies bij de be-

slissing om met een of meer andere partijen een pre-electorale alliantie aan te gaan, wordt ervoor gekozen om als partij geen electorale score meer te hebben. De eigen vlag wordt opgeborgen en het electoraal resultaat dat neergezet wordt kan niet uitgesplitst of gedesaggregeerd worden tot afzonderlijke uitslagen. Het ontbreken van een eigen score wordt weliswaar gecompenseerd door de collectieve score, maar die collectieve score moet dan voordelen bieden die met een afzonderlijke deelname onder eigen vlag niet gerealiseerd konden worden.

Voor een grote partij kunnen we veronderstellen dat zij deze prijs wil of kan betalen indien de alliantie de kansen op *office* vergroot. Door als grote(re) partij de krachten al vóór de verkiezingen te bundelen met andere partijen, wordt de kans groter dat de alliantie zich in een positie bevindt die deelname aan de macht dichterbij brengt of zelfs nagenoeg garandeert. Dat is mogelijk wanneer een alliantie als grootste lijst uit de bus komt, omdat in de meeste politieke systemen de grootste normaliter het initiatief kan nemen om een coalitie te vormen of om als minderheidsregering aan de slag te gaan. Als de alliantie meteen de drempel van de absolute meerderheid overschrijdt, is er geen twijfel meer over deelname aan de macht.

Toch betekent dit niet dat de kans statistisch groot is dat partijen die kans maken op machtsdeelname hun kansen zullen vergroten langs de weg van een pre-electorale alliantie. De 'normale' strategie is immers deelnemen onder eigen naam om aldus de eigen identiteit ten volle te bewaren. De prijs die moet betaald worden – geen eigen herkenbare uitslag meer – is hoog. Een grote partij die een pre-electorale alliantie aangaat om haar 'office-seeking' doelstelling dichterbij te brengen doet dat allicht slechts als de kans op succes groot genoeg is. En dan nog zullen de nadelen tegen de voordelen moeten worden afgewogen.

Naast het genoemde nadeel van het verdwijnen van de 'vote-seeking' indicator is er natuurlijk de inhoudelijke toegeving die moet gedaan worden. Een partij die in een alliantie deelneemt aan de verkiezingen, moet dat doen met een programma dat gemeenschappelijk is voor alle leden van de alliantie. Opnieuw is hier sprake van een zichtbaar en niet meteen te repareren verlies van de eigen identiteit.

Het sluiten van een pre-electorale alliantie houdt aldus een aantal evidente nadelen in. De beslissing om een alliantie te sluiten steunt – zo kan vermoed worden – op een afweging van de kosten en de baten. Tegenover de hoge kosten van ideologisch identiteitsverlies en verlies van een eigen electorale graadmeter moet een grote waarschijnlijkheid bestaan dat er baten geboekt worden na de verkiezingen. Die baten zijn voor een grotere partij een fors verhoogde kans om aan de macht te kunnen deelnemen.

Voor een kleine(re) partij geldt evenzeer dat zij kosten en baten met elkaar moet afwegen in functie van haar mogelijke doelstellingen. Als het om een zeer kleine partij gaat waarvan de electorale capaciteit gevaarlijk dicht in de buurt van de geldende kiesdrempel ligt, wordt de doelstelling om eenvoudig te overleven belangrijk. Met overleven bedoelen we dan niet het voortbestaan van de partij zelf maar haar voortbestaan in de verkozen assemblee. Het verdwijnen uit een parlement of raad kan voor een partij echter de voorbode zijn van verder onheil. Dat hangt af van de sancties die verbonden zijn aan het verliezen van alle vertegenwoordigers. Vaak gaat dit gepaard met het wegvallen van overheidssubsidies en van materiële en financiële steun voor de werking van de parlementaire fractie. Geen verkozenen meer hebben is voor een partij dus een zware sanctie en dat kan een partij ertoe aanzetten om in een pre-electorale alliantie een prijs te betalen die opweegt tegen het voordeel van overleven.

Maar ook voor kleinere partijen kunnen we niet veronderstellen dat dit de meest voor de hand liggende keuze is. Toetreden tot een pre-electorale alliantie betekent immers het opgeven van de eigen identiteit. Het betekent naar de kiezer gaan onder een gemeenschappelijke vlag in een alliantie waarin de partij slechts een kleine(re) partner is. Het betekent deelnemen aan de verkiezingen met een programma dat inhoudelijk ver verwijderd kan zijn van de eigen ideologische opstelling.

Een kleine partij met een klein maar duidelijk omschreven kiezerskorps kan er ook voor kiezen om verder als kleine partij – met alle risico's van dien – door het politieke leven te gaan. Een alliantie sluiten met een of meer grotere partijen laat misschien toe in de verkozen assemblee te overleven, maar laat niet toe te overleven als herkenbare partij met een eigen en aparte visie op mens en samenleving. Voor een kleinere partij geldt aldus nog meer dat de inhoudelijke toegevingen die in een pre-electorale alliantie moeten gedaan worden, een krachtige rem zijn op het maken van die keuze.

In bovenstaande redenering hebben we kleine partijen overigens a priori als bovenal 'policy-seeking' afgeschilderd. Dat hoeft evenwel niet zo te zijn. Een kleine partij kan uiteraard door 'office-seeking' gedreven worden. Maar precies omdat een kleine partij klein is, is die doelstelling minder evident. Niet alleen is de kans op machtsdeelname kleiner voor een kleine partij, het electorale risico dat ze loopt door in een regeringscoalitie te stappen is groter. Een kleinere partij moet namelijk meer inhoudelijke toegevingen doen en botst bij electoraal verlies sneller tegen de gevaarlijke ondergrens van een kiesdrempel aan (Bolleyer, 2008; Buelens & Hino, 2008). Dat een kleine partij sterk door 'office-seeking' gedreven wordt, is kortom niet empirisch uit te sluiten maar wel minder waarschijnlijk.

Dat partijen kosten en baten tegen elkaar afwegen, en dat het resultaat van die oefening verschillend is bij grote en kleine partijen, is een logische, plausible veronder-

stelling. Ze steunt echter slechts op de suggestie van Duverger dat een pre-electurale alliantie normaliter uit partijen van ongelijke grootte bestaat, en op de bevindingen van Golder die echter betrekking hebben op drie verschillende soorten pre-electurale strategieën. Over hoe partijen de afweging maken om al dan niet een pre-electurale alliantie te sluiten, bestaat (bij ons weten) geen systematisch empirisch onderzoek. In dit artikel willen we daarom het verschijnsel exploreren door te kijken naar de vorming van pre-electurale allianties bij gemeenteraadsverkiezingen in België.

3. Het gemeentelijke niveau in Vlaanderen

Gemeenteraadsverkiezingen in Vlaanderen (en in de twee andere Belgische gewesten Wallonië en Brussel) worden eens om de zes jaar gehouden. In 308 gemeenten wordt door de stemgerechtigde inwoners een gemeenteraad verkozen. De grootte van die gemeenteraad varieert afhankelijk van het aantal inwoners van minimaal zeven voor gemeenten met minder dan 1.000 inwoners tot maximaal 55 in gemeenten met meer dan 300.000 inwoners. Dat is ook het maximaal aantal kandidaten dat partijen op hun lijsten kunnen zetten. Die lijsten moeten beantwoorden aan genderquota: maximaal de helft plus één van de kandidaten mogen van hetzelfde geslacht zijn en er moet minstens één vrouw in de top 3 staan (dit wordt top 2 voor de verkiezingen van 2012) (Meier, 2007, 49-50).

Kiezers kunnen ofwel voor de lijst als geheel stemmen (een lijststem) of één of meer voorkeurstemmen uitbrengen op de kandidaten. Om de zetels tussen de partijen te verdelen, wordt de delerreeks Imperiali gebruikt. Die deelt het resultaat van een lijst achtereenvolgens door 2, 3, 4, 5, enzovoort. Dat levert een vrij proportionele verdeling op, maar het resultaat is toch minder proportioneel dan de bij federale verkiezingen gebruikte delerreeks D'Hondt (Ackaert, 1990). Kleine partijen botsen op een vrij hoge drempel, zeker in de kleinere gemeenten waar minder zetels te verdelen zijn. Dat werkt in het voordeel van grotere partijen, die geen 50% van de stemmen nodig hebben om een absolute meerderheid in zetels te behalen.

Om te bepalen wie er verkozen wordt, worden de uitgebrachte voorkeurstemmen voor twee derden meegerekend en de lijststemmen voor één derde. Omdat de meeste kiezers bij gemeenteraadsverkiezingen voorkeurstemmen uitbrengen (Maddens *et al.*, 2007, 133) geven die stemmen de doorslag, en niet of nauwelijks de plaats van de kandidaten op de lijst.

Op basis van de verhoudingen in de nieuw verkozen gemeenteraad wordt een bestuursmeerderheid gevormd. In 2006 was er in 121 (39,3%) van de 308 Vlaamse

gemeenten een absolute meerderheid van één enkele lijst. In de andere gemeenten werd een coalitie tussen verschillende lijsten gevormd. De meerderheidspartijen dragen een lijst met schepenen (stadhouders of wethouders) voor en een kandidaat-burgemeester. De schepenen worden door de gemeenteraad verkozen. De burgemeester wordt door de Vlaamse regionale regering benoemd (Ackaert, 2006).

Het gemeentelijke niveau is voor de deelnemende partijen een onzekere omgeving. Grote ideologische tegenstellingen worden niet in de gemeenten uitgevochten en dat betekent dat de mogelijkheden voor coalitievorming legio zijn. Alleen Vlaams Belang wordt systematisch uitgesloten, maar alle andere lokale partijen en lijsten zijn potentiële coalitiepartners (Wille, 2011). Eén van de manieren waarop partijen die onzekerheid proberen te bedwingen is door het afsluiten van bestuursakkoorden vóór de verkiezingen. In de helft van de gemeenten worden er coalitiegesprekken gevoerd lang voordat de kiezer aan het woord komt en wordt een voorakkoord gesloten met daarin afspraken over de verdeling van de portefeuilles en het te voeren beleid (Wille, 2011). Als de uitslag het vervolgens toelaat – wat uiteraard niet altijd het geval is – wordt dat pre-electoraal akkoord omgezet in een echt bestuursakkoord (Ackaert, Dumont & Dewinter, 2008; Ackaert, 1996). In de onzekere context van de gemeentepolitiek loont het niet om te wachten tot de kiezer zich uitgesproken heeft. Dan is het vaak te laat.

Pre-electorale allianties om de effecten van de keuze van de kiezer te beperken komen op het gemeentelijke niveau dan ook vaak voor. Heel typisch is de zogenoemde ‘lijst van de burgemeester’, waarop de uittredende burgemeester kandidaten van verschillende partijen verzamelt in de hoop als grootste lijst uit de bus te komen, misschien zelfs met een absolute meerderheid. Pre-electorale allianties komen op dit niveau vaak voor maar zij zijn niet makkelijk te identificeren. Aan gemeenteraadsverkiezingen nemen niet enkel de lokale afdelingen van de nationale partijen deel maar ook vele lokale lijsten. En pre-electorale allianties kiezen niet noodzakelijk een naam die toelaat precies te achterhalen of het om een lokale lijst gaat dan wel om een samenvoeging van partijen of lokale lijsten.²

4. Twee herkenbare allianties

Wij kozen ervoor om voor onze exploratie van pre-electorale allianties twee allianties te kiezen die zeer herkenbaar en traceerbaar zijn: CD&V-N-VA en SP.a-Groen!. De eerste is een alliantie die ook gevormd werd op het nationale niveau. Beide partijen gingen samen naar de kiezer bij de Vlaamse regionale verkiezingen van

2004. Het resultaat daarvan was een terugkeer aan de macht van CD&V – de partij leverde met Yves Leterme de nieuwe Vlaamse minister-president – en 6 van de 124 zetels voor N-VA. Bij de voorafgaande federale verkiezingen van 2003 had N-VA amper 4,9 procent van de Vlaamse stemmen behaald; de partij veroverde daarmee geen enkele Senaatszetel en slechts één enkele zetel in de Kamer. Na het sluiten van de alliantie op het nationale niveau lag het voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 dan ook voor de hand dat de lokale afdelingen van beide partijen gelijkaardige allianties zouden vormen. Onderzoeken of dat al dan niet gebeurd is, laat toe om te zien welke factoren *tegen* een dergelijke alliantie pleiten. De richtlijnen van bovenaf gingen immers in de richting van een pre-electorale alliantie, maar toch besliste een aantal lokale afdelingen dat niet te doen. De redenen zijn interessant.

De tweede alliantie waar we naar kijken is die tussen SP.a en Groen!. Dit verhaal is anders. Op het nationale niveau was er veel discussie en in beide partijen bestond ook onenigheid over de vraag of rood en groen samen naar de kiezers zouden moeten gaan. Bij de rode SP.a was de bereidheid relatief groot, maar de groene partij hield de boot af. Er kwam dan ook geen pre-electorale alliantie tussen rood en groen. Maar bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 vormden rood en groen wel in 43 gemeenten een pre-electorale alliantie. Dat zij dat deden ondanks de (vooral groene) afwijzing om allianties te vormen, laat ons toe te bekijken welke factoren partijen toch in die richting duwen.

In beide gevallen gaat het om een alliantie tussen een grotere traditionele partij en een kleinere partij. Daarvan veronderstelden we dat ze verschillende doelstellingen hebben. Die veronderstelling kan empirisch bevestigd worden. In een onderzoek uit 2006 waarbij alle voorzitters van de lokale afdelingen van de politieke partijen schriftelijk geïnterviewd werden (Buelens, Rihoux & Deschouwer, 2008), werd aan de partijvoorzitters gevraagd om voor verschillende mogelijke doelstellingen aan te geven hoe belangrijk zij die voor hun partij in de gemeente vonden. In tabel 1 staan voor onze vier partijen de percentages van de afdelingen die menen dat ‘aan de macht zijn’ en ‘het programma zoveel mogelijk uitvoeren’ zeer belangrijk zijn.

TABEL 1. Het percentage lokale partijafdelingen waarvoor ‘aan de macht zijn’ en ‘het programma zoveel mogelijk uitvoeren’ zeer belangrijk zijn.

	Machtsdeelname	Programma uitvoeren
CD&V (n = 104)	83.7%	68.9%
N-VA (n = 61)	27.9%	75.4%
SP.a (n = 118)	51.7%	70.5%
Groen! (n = 87)	13.8%	73.0%

Het verschil in 'power-seeking' ambities is bijzonder duidelijk, en vooral het contrast binnen elk van de twee potentiële allianties is groot. De twee grotere partijen, en CD&V in het bijzonder, vinden machtsdeelname veel belangrijker dan de twee kleinere, waarbij de geringe aandacht van Groen! voor deelname aan een gemeentelijke coalitie opvalt.

Deze cijfers doen vermoeden dat partijgrootte een rol zou kunnen spelen bij de beslissing om al dan niet een pre-electurale alliantie te vormen. Heel harde en sluitende bewijzen leveren ze echter niet. Wat ze vooral ook niet doen is inzicht verschaffen in de beweegredenen van de partijen. Om te weten hoe die hun strategische beslissingen nemen en welke argumenten daarbij meespelen, om te weten of grote en kleine partijen andere afwegingen maken, moeten we dieper graven. Dat vraagt om een kwalitatieve exploratie van onderuit, waarbij een beperkt aantal gevallen bestudeerd worden.

We hebben in 10 gemeenten gepeild naar de beweegredenen van de verschillende partijafdelingen. Daarbij hebben we gemeenten geselecteerd in functie van de onderlinge verhoudingen tussen de twee partijen. We kozen voor de alliantie SP.a-Groen! één gemeente waar SP.a in 2000 zo veel als mogelijk groter was dan Groen! zonder een absolute meerderheid te hebben, één gemeente waar Groen! zo veel als mogelijk groter was dan Sp.a en één gemeente waar beide partijen ongeveer even groot waren. Voor CD&V en N-VA maakten we een gelijkaardige selectie.³ Voor elk van de allianties kozen we telkens één gemeente waar in 2006 een alliantie werd gesloten en één gemeente waar beide partijen in 2006 apart naar de kiezer trokken. De gemeenten zonder alliantie waren telkens zo vergelijkbaar mogelijk met de gemeenten waar wel een alliantie werd gevormd, op basis van de partijgrootte en -verhoudingen van de alliantiepartners in 2000.

Om de argumenten voor en tegen een pre-electurale alliantie in kaart te brengen, interviewden we in de gemeenten met een alliantie telkens iemand van elke partij die rechtstreeks betrokken was bij de onderhandelingen, doorgaans de belangrijkste kandidaat of de afdelingsvoorzitter. In de gemeenten waar beide partijen apart opkwamen, voerden we gesprekken met mensen die centraal stonden in het beslissingsproces binnen de eigen partij, ook daar meestal de afdelingsvoorzitter of de belangrijkste kandidaat. Het ging om halfgestructureerde diepte-interviews waarbij we een checklist gebruikten om alle aspecten aan bod te laten komen maar waarbij de geïnterviewden het lokale relaas vanuit hun oogpunt en in eigen woorden uit de doeken konden doen. Er werd in de gemeenten met een alliantie telkens gepeild naar de lokale context, initiatieven tot gesprekken, de timing van de gesprekken, het verloop van de onderhandelingen en de lijstvorming, autonomie van de afdeling, enzovoort. Gedurende het hele interview werd geprobeerd de

interne argumenten voor en de bezwaren tegen een alliantie – zowel principieel als specifiek – duidelijk te identificeren. Bij de gemeenten zonder pre-electorale alliantie betrachtten we dezelfde reconstructie, ook wanneer er geen onderhandelingen plaatsvonden. In die gevallen lag de nadruk op de vraag of er intern overwogen werd om in een alliantie te stappen, of er aftastende gesprekken of initiatieven waren, of er druk was van andere partijniveaus, enzovoort. De vraag die ons daar interesseerde was telkens: waarom niet?

5. Grote partijen

Wanneer grote partijen overwogen om een pre-electorale alliantie aan te gaan of wanneer ze inderdaad besloten hebben om dat te doen, is de kans om aan de macht te komen een centraal argument. Wie op verkiezingsavond duidelijk de grootste is, kan het formateurschap claimen en andere partijen – indien dat nog nodig is – uitnodigen om samen een coalitie te vormen. Daar hoort meteen de hoofdprijs van de gemeentelijke politiek bij: het leveren van de burgemeester.

“Die krachtenbundeling hadden we nodig, we moesten terug de leiding nemen. Als we niet de sterkste groep bleven, was de kans niet erg groot dat ik terug burgemeester kon worden. Als Groen!, SP.a en Spirit apart naar de verkiezingen waren getrokken, dan was het wel zeker dat CD&V-N-VA de grootste groep zou worden en de burgemeester mocht leveren.”

Dezelfde redenering is te beluisteren bij allianties die de krachten bundelen om een bestaande meerderheid uit het zadel te lichten. Met de hulp van een partner is de kans op succes groter. Een pre-electorale alliantie kan ervoor zorgen dat eindelijk in gezamenlijkheid lukt wat alleen niet kon.

“Ik vecht al 30 jaar tegen [X]. In de voorbereiding was ons doel ook duidelijk: laat ons echt een zo groot mogelijk kartel vormen tegen [X]. We moeten hem er af krijgen.”

Maar grote partijen zijn niet zomaar bereid om deze stap te wagen. Als het uitzicht op besturen er sowieso is, is het niet echt nodig om een pre-electorale alliantie te overwegen.

“Het was onmogelijk om een bestuur te maken zonder ons. Mathematisch was dat ondenkbaar en ik kan me niet inbeelden dat men met Vlaams Belang zou gaan praten.”

Een pre-electorale alliantie houdt ook risico's in. Samen met een kleinere partner naar de verkiezingen gaan kan bijvoorbeeld leiden tot spanningen bij de lijstvorming. Bij gemeenteraadsverkiezingen worden, zoals gezegd, zeer weinig lijststemmen uitgebracht. De meeste kiezers brengen één of meer voorkeur- of naamstemmen uit, en het aantal behaalde naamstemmen bepaalt sterk de volgorde waarin kandidaten verkozen worden (Ackaert, 1994; Reynaert & Steyvers, 2004). De wijziging van de gemeentelijke kieswetgeving voor 2006 – waarbij het gewicht van de lijststemmen nog verminderd werd – versterkte dit alleen maar. Terwijl op nationaal of regionaal niveau een plaats in de hoogste regionen van een lijst een relatief grote waarschijnlijkheid op verkiezing oplevert, en een strategische plaats op de opvolgerslijst dat evenzeer kan realiseren, is de gemeentelijke kandidaat veel meer op zichzelf aangewezen. De eerste en meest zichtbare plaats op de lijst is daarbij (uiteraard) niet voor een kleine alliantiepartner. Die kan eventueel minder 'zichtbare' plaatsen krijgen. Maar precies omdat de alliantiepartner kleiner is, zou die zich in de campagne strategisch kunnen opstellen en vooral het resultaat voor de eigen kandidaten voor ogen houden. Een slechte ervaring in dit verband kan meteen elke zin om nog eens een alliantie te sluiten doen verdwijnen.

“Als één van de kartelpartners zijn kiezers goed organiseert, haalt enkel die de zetels. En dat is toen gebeurd. De VU die deel uitmaakte van het kartel heeft dat toen goed gespeeld. Die hebben aan hun kiezers gezegd: ‘Stem voor onze mensen’. Iedereen van de Volksunie had daardoor minimaal 400 stemmen. Met als gevolg dat de lijst met liberalen, socialisten, Volksunie en onafhankelijken vier verkozenen had, alle vier van de VU. De volgende keer was er geen kartel meer. Als je het op die manier gebruikt, kan je één keer een kartel vormen en dan nooit meer.”

Ook als er meer wederzijds vertrouwen is en de bereidheid om echt een gemeenschappelijke campagne voor de lijst als geheel te voeren, blijft een grotere partij geconfronteerd met de verplichting om de kleinere partner voldoende te bieden. Er worden immers niet alleen plaatsen ‘weggegeven’; er zullen kandidaten aan de top van de lijst één of enkele plaatsen achteruit geduwd worden. Dat kan interne spanningen veroorzaken.

“Andere mensen op de lijst zeiden: Ze hebben maar vier kandidaten en in ruil voor die vier kandidaten krijgen ze eigenlijk vanzelf een vaste verkozene...”

Ook de inhoudelijke concessies over mogelijke portefeuilles kunnen opschudding in de eigen rangen veroorzaken. Om de kleinere partner iets te kunnen bieden, moet aan eigen mensen gevraagd worden om hun ambities op te bergen. Dat kan achteraf – nadat er toch beslist is om samen op te komen – tot interne spanningen leiden.

“De afspraken waren duidelijk: als ze geen mandaat had, kreeg ze een OCMW-mandaat en als ze wel een mandaat had gingen haar stemmen in het OCMW naar een kandidaat van Groen!. Daar hebben we ons ook aan gehouden. Dat betekende dat wij één of anderhalf OCMW-raadslid minder zouden hebben. En daar zijn 2 of 3 oudgedienden op afgehaakt die vonden dat zij daar recht op hadden en dat Groen! die eigenlijk had ingepikt.”

Als een grote partij erin slaagt om met de hulp van een alliantiepartner aan de macht te komen, moet zij ook samen met die partner besturen en eventueel samen aan coalitiesprekken met andere partijen deelnemen. Dat is niet noodzakelijk een aangenaam vooruitzicht. Die vrees wordt alleen maar sterker wanneer verwacht wordt dat de beoogde coalitie slechts een nipte meerderheid zal behalen. In dat geval kan het in de bestuurscoalitie binnensluizen van een kleine alliantiepartner leiden tot een gijzeling van de andere meerderheidspartijen. Indien er in zo'n situatie twijfel bestaat over de meerwaarde of de geloofwaardigheid van de mogelijke alliantiepartner, wordt een pre-electurale alliantie weinig aantrekkelijk.

“Wij hebben 18 zetels op een totaal van 37. We moeten er dus 19 hebben. En zij hebben één verkozene. Dat zou een zeer fragiele meerderheid geweest zijn.”

De waaier van argumenten die we bij de grote partijen konden beluisteren is al bij al relatief beperkt. De fundamentele overweging van grote partijen heeft met macht te maken, met deelname aan het bestuur. De keuze waarmee zij geconfronteerd worden is de vraag of het sluiten van een pre-electurale alliantie die deelname aan de macht waarschijnlijker maakt, zonder dat de stevige verbinding met een kleine partij al te veel interne schade en spanningen oplevert. Een grote partij heeft een traditie, een intern raderwerk dat vertrouwd en herkenbaar is, vele mensen die in de partij hun weg zoeken en hun ambities proberen waar te maken. De bedenkingen bij een pre-electurale alliantie hebben dan ook precies te maken met de vrees om intern op spanningen en conflicten te botsen. Het samenstellen van een lijst waarop de alliantiepartner interessante plaatsen moet krijgen, betekent dat eigen kandidaten hun beurt (moeten) overslaan. Bij het verdelen van bestuursmandaten is de buit kleiner dan indien de partij alleen naar de kiezer gaat. En in onderhandelingen met andere partijen kan niet meer gerekend worden op de vertrouwde eigen partijregels en -tradities, maar moet er meer met de – mogelijk te grote of onvoorspelbare – wensen van de partner rekening gehouden worden. Een pre-electurale alliantie kan de kans op bestuursdeelname verhogen, maar vanwege de nadelen en kosten ervan is het geen voor de hand liggende keuze. Een grote partij kan best ook op eigen kracht aan de macht komen.

6. Kleine partijen

Bij de kleinere partijen noteerden we een bredere waaier aan redenen om in een pre-electorale alliantie te stappen. Vele daarvan kunnen echter tot één grotere categorie gegroepeerd worden: de alliantiepartner als reddingsboei. En dat begint met zeer elementaire problemen. Een partij die nieuw is en een werking op het gemeentelijke niveau moet beginnen opbouwen, kan met enige vrees naar de volgende verkiezingen uitkijken. Een alliantie kan dan een interessante en aantrekkelijke manier zijn om voet aan de grond te krijgen.

“We waren onze partij nog aan het uitbouwen. Met CD&V een kartel maken was het enige mogelijke alternatief op dat moment.”

“We zijn echt terug van nul begonnen. De partij en de werking waren er, maar die stonden eigenlijk gewoon op nul. Ons eerste doel was terug aanwezig zijn, de mensen laten weten dat we er zijn en dat we bestaan.”

Voor kleinere partijen rijst ook de vraag of het mogelijk is om verder te blijven functioneren zonder leden in de gemeenteraad. Ook daar kan een alliantie een reddingsboei zijn. Een lokale partijafdeling op de been houden en blijvend enthousiasmeren terwijl de partij niet langer deel uitmaakt van de gemeenteraad is moeilijk. De zes jaar tussen twee verkiezingen op het gemeentelijke niveau is een erg lange periode. Niet meer aanwezig zijn in de raad hypothekeert meteen de kansen om met succes aan de volgende verkiezingen deel te nemen. De lokale partij zonder gemeenteraadslid heeft geen inzage in dossiers, geen mogelijkheid om zich via de gemeenteraad in de kijker te werken. Dan loopt ze het risico om helemaal onaantrekkelijk te worden voor wie in de lokale politiek een rol wil spelen. Mogelijke kandidaten worden schaarser of zijn eventueel door andere, meer succesvolle partijen ingepikt.

“Je trekt dan heel knappe mensen aan met veel ambitie, maar die zijn ook alleen maar uit op macht. En als je dan die macht niet hebt, laten ze je vallen als een baksteen.”

Een kleine partij die aan de verkiezingen wil deelnemen, moet in staat zijn om een lijst samen te stellen, en die lijst moet voldoen aan de genderquota (de helft mannen en vrouwen en een man en een vrouw op de eerste twee plaatsen). Ook daar kan een grotere partner redder in nood zijn. Een volledige lijst presenteren met evenveel kandidaten als er zetels in de gemeenteraad zijn hoeft niet, maar het oogt niet mooi op de stembrief. Een onvolledige lijst valt op als klein en niet volwaardig. Door de eigen kandidaten op een gemeenschappelijke lijst te plaatsen, valt die

‘bloedarmoede’ niet meer op. Er is geen verplichting meer om op zoek te gaan naar kandidaten die helemaal geen ambitie hebben en alleen maar de lijst moeten vullen. En samen met de partner kan dan ook voldaan worden aan de genderquota.

“Bij de vorige verkiezingen zijn we opgekomen met een lijst van amper 13 personen, we kregen de lijst niet vol. En nu hebben we vrij vroeg strategisch gedacht. Gaan we weer met een halve lijst opkomen? Met welke vrijwilligers gaan we dat doen? Of gaan we dat in kartel doen?”

“We hadden indertijd ook moeilijkheden om de lijst vol te krijgen. En je moet dan ook nog eens zien dat je de helft vrouwen vindt, wat ook al niet eenvoudig is. Vrouwen vinden is gemakkelijk, maar gemotiveerde... die zich echt willen inzetten voor de politiek...?”

Overleven en zichtbaar blijven is belangrijk voor een kleine partij, maar kleine partijen mikken ook hoger. Met een gering aantal zetels is de kans groot dat ze lang in de oppositie blijven. Dat is niet voor iedereen een aangenaam vooruitzicht. Kleine partijen die graag aan de macht zouden deelnemen, kunnen dat doel nastreven door een alliantiepartner als opstapje te gebruiken.

“25 jaar oppositie begint in de kleren te kruipen. Je kan geen groep blijvend activeren en motiveren vanuit de oppositie.”

“Er was de vraag: Gaan we nu nog een keer zes jaar die inspanning doen om daar als eenzame te staan roepen, alleen in de gemeenteraad? Neen. We wilden iets doen, we wilden mee besturen. En dat was de enige oplossing.”

“We waren twee partijen die beseften dat ze wel konden meespelen in de oppositie. Maar als ze echt iets wilden doen, zou dat niet lukken. We zijn allebei op hetzelfde moment tot het besef gekomen dat een kartel een win-situatie was, zowel op niveau van de lijstvorming, als op niveau van uitstraling, als op niveau van geloofwaardigheid en, ja, ook naar een mogelijke komende deelname in het bestuur.”

Er zijn uiteraard ook krachtige argumenten die pleiten tegen een pre-electurale alliantie. Een kleine partij hoeft zich immers niet noodzakelijk bedreigd te voelen. Afdelingen die een lange traditie hebben als ‘partij met één zetel’ hebben voldoende vertrouwen in de loyaliteit van hun kleine achterban en zijn fier op hun onafhankelijkheid. Die positie opgeven voor een alliantie die onvoldoende garanties op vertegenwoordiging kan bieden door het quasi onbestaande effect van de lijststem, is tegen deze achtergrond weinig aantrekkelijk.

“We hebben allemaal wel een beetje de fierheid dat we nu al 25 jaar bestaan en dat we best op onze eigen benen kunnen staan, ook al is het maar met één zetel. Bij de vorming van een kartel stond enerzijds de trots van die ene zetel in de weg en anderzijds de schrik om er niet veel bij te winnen.”

Afspraken tussen beide partijen leiden in de praktijk tot een goede plaats voor de belangrijkste kandidaat van de kleine partner, waarbij de anderen ofwel verspreid worden over de lijst ofwel als een aansluitend blok op de lijst staan. Dat laatste is een lay-out die makkelijker aanzet om voor het gehele blok te kiezen. Het risico dat dit allemaal veel te weinig zekerheid biedt op een plaats in de gemeenteraad, terwijl er toch vele concessies moeten gedaan worden aan de grote partij, is dan een goede reden om niet in een pre-electorale alliantie te stappen.

Er zijn ook belangrijke risico's voor een partij die met één of twee zetels aan de bestuursmeerderheid deelneemt. Met één enkel schepenmandaat is niet veel te realiseren. Er moeten dan voortdurend vergaande compromissen gesloten worden. En bij de volgende verkiezing – indien de partij toch weer alleen zou opkomen – loopt ze het risico mee de schuld te krijgen van wat misliep en mee de ‘cost of ruling’ (Paldam, 1986) te betalen.

“Indien ik meer ervaring had gehad, konden we gaan voor een schepenmandaat. Maar ik heb al dikwijls gezien dat je je als kleine partij laat opsloppen. Je zit daar helemaal alleen als schepen in heel dat beleid.”

Bij overwegingen om een alliantie te sluiten tussen Groen! en SP.a konden we tevens bij beide partijen bedenkingen horen over de mogelijke botsing tussen verschillende types partijorganisatie. Lokale afdelingen van Groen! hechten traditioneel sterk aan hun autonomie, ook binnen de eigen nationale partijwerking. SP.a is als historische massapartij veel meer gestructureerd en heeft een intern meer hiërarchisch georganiseerde nationale en afdelingswerking.

“Wij hebben als socialisten een bepaalde manier van werken en zij hebben een bepaalde manier van werken. Inhoudelijk zijn de verschillen klein. Alleen zijn wij meer en beter georganiseerd. We lopen sneller naar de pers. Bij hen is dat eerder over de punten en de komma's discussiëren.”

“SP.a wordt gezien als een partij waarin alles gestuurd wordt van bovenuit. En daar heeft men vanuit dat vrijheidsdenken hier, vanuit de basiswerking, nooit aan willen toegeven.”

Ook bij CD&V en N-VA wordt verwezen naar de verschillen in tradities en cultuur en wordt op die manier de vrees geuit dat samen een lijst vormen, samen campagne voeren en samen besturen weleens een minder aangename ervaring zou kunnen zijn.

“De VU is een partij van believers, en daarnaast ook een groep van mensen die zich enorm gekwetst voelen. In de waarneming en de perceptie van de mensen heeft dat toch nog veel te maken met een Vlaams revanchisme, met collaboratie.”

“Ik denk dat [X] nog steeds het typevoorbeeld is van de CVP-stad. De partij heet nu wel CD&V, maar wij hebben hier nog altijd de CVP. Ze zijn altijd aan de macht geweest en heel lang ook alleen. Toen dat begon af te kalven begonnen ze coalities te maken. Maar het is nu nog altijd een CVP-bastion. Hier wordt nog altijd gezegd: Dat is voor het ACW, dat is voor Unizo, ..., dat ligt vast binnen de partij.”

7. Versnippering vermijden

Wanneer aan partijen gevraagd wordt waarom ze al dan niet tot de vorming van een pre-electorale alliantie overgaan, wijzen ze soms uitdrukkelijk naar de versnippering van het partijpolitieke landschap in de gemeente. Met een pre-electorale alliantie willen ze een beetje orde scheppen in de chaos.

“Ik denk niet dat de mensen op gemeentelijk vlak gediend zijn met versnippering en kleine partijtjes.”

Ze verwijzen ook naar de ideologische versplintering van het partijsysteem. Partijen die inhoudelijk dicht bij elkaar staan, vissen in dezelfde vijver. Wanneer ze die stemmen onderling moeten verdelen, verzwakken ze zichzelf allebei. Pre-electorale alliantievorming wordt dan ideologische frontvorming, een manier om het partijpolitieke aanbod beter te structureren langs grote inhoudelijke tegenstellingen.

Die ideologische frontvorming uit zich bij beide allianties op een verschillende wijze. Bij de roodgroene allianties spreekt men over ‘progressieve frontvorming’. Omdat beide partijen zo dicht bij elkaar liggen, is het moeilijk om elkaar te concurreren zonder de linkse flank van het politieke spectrum in de vernieling te rijden en zo de kans op een rechts beleid te vergroten.

“We doen best aan kartelvorming, want als we dat niet doen dan gaan we natuurlijk mekaar stemmen afpakken. Dan probeert SP.a de stemmen van Groen! weg te halen en zouden we misschien verzwakt uit de strijd komen.”

Dit probleem verergert wanneer de ene partij in de oppositie belandt, terwijl de andere bestuurt. Als oppositie word je in dit geval gedwongen om ofwel beleid aan te vallen waarmee je het eigenlijk eens bent, ofwel monddood gemaakt te worden.

“Ik zei tegen haar: Datgene waar u voor staat, daar sta ik ook voor. En als u gekozen bent, zit u in de oppositie en ik zit dan in de meerderheid. En dan zal ik al uw ideeën uitvoeren en zal u tegen mij moeten stemmen vanuit de oppositie.”

Bij allianties tussen CD&V en N-VA heeft men het over de versterking van de Vlaamse flank. N-VA wordt gezien als een aanvulling op een tendens van vervlaamsing binnen CD&V die al enkele jaren bezig was en op het federale en Vlaamse niveau zijn vruchten afwierp.

“Die V in CD&V staat bij ons voor Vlaams, maar dat is niet altijd zo bij de mensen die op de lijst staan. Het kartel was dan de bedoeling om ook dat Vlaamse in de verf te zetten. Men denkt hier dat je een Vlaamse reflex hebt omdat je op 11 juli snel een vlag uithangt. Een Vlaamse reflex gaat verder dan dat. En als je N-VA op de lijst zet, dan kan je die lijst meer als Vlaamse lijst profileren.”

De versnippering is ook een gevolg van het feit dat de kiezer minder trouw is geworden. De uitslag van de verkiezingen is minder voorspelbaar. Door al voor de verkiezingen de rangen te sluiten, kan de impact van de wisselende kiezer enigszins beperkt worden.

“De kiezer wordt hoe langer hoe meer zwevend en is minder loyaal, gaat veel vlugger shoppen tussen de partijen en is dus niet meer zuil- of partijgebonden. Dus is er ook meer vrijheid en meer behoefte om vooraf coalities te maken om te zien hoe ik het sterkst uit deze campagne kan komen.”

Die vrees voor de wisselende kiezer en uiteindelijk de vrees voor de verkiezingsuitslag is een element dat meespeelt in de keuze van vele gemeentelijke partijen om niet op de verkiezingsdag te wachten om een coalitie te vormen. Lang voor de verkiezingen beginnen de gesprekken over mogelijke coalities. Diverse scenario's worden uitgetekend, bestuursmandaten worden verdeeld en wederzijdse beloften worden gemaakt om dat voorakkoord – als de kiezer het toelaat – na de verkie-

zingen in een echt bestuursakkoord om te zetten (Ackaert, Dumont & Dewinter, 2008; Wille, 2011). In dat geval is een pre-electurale alliantie niet nodig. De nadelen die eraan verbonden zijn, worden vermeden. En na de verkiezingen houdt elke partij nog steeds de handen vrij. Voorakkoorden zijn – anders dan pre-electurale allianties – geen harde keuzes waarbij je bij de mogelijke voordelen meteen de vervelende nadelen in rekening moet brengen.

8. Conclusie

Pre-electurale allianties zijn een vrij uitzonderlijke strategie. Daarom is weinig bekend over de beweegredenen en de verdere werking van dergelijke allianties. Wij hebben hier de resultaten gerapporteerd van uitvoerige gesprekken met de leiders van 20 partijafdelingen van CD&V en N-VA en van SP.a en Groen! in 10 Vlaamse gemeenten. Sommige van die afdelingen hebben in 2006 een pre-electurale alliantie gesloten, andere niet. Allemaal hebben ze echter de kosten en baten op een rijtje gezet, omdat op het hogere Vlaamse en federale niveau een alliantie tussen CD&V en N-VA gesloten werd en een alliantie tussen SP.a en Groen! vaak gesugereerd werd.

Steunend op een relatief vaag en algemeen maar plausibel idee van Duverger dat een pre-electurale alliantie allicht bestaat uit twee partijen van ongelijke grootte, hebben we die partijgrootte als analytische invalshoek gebruikt. Grote en kleine partijen leggen inderdaad andere argumenten in de weegschaal. Voor grote partijen start de afweging bij de kansen om met de hulp van een alliantiepartner de kans op bestuursdeelname gevoelig te verhogen. De vrees is echter dat die kleinere partner een te grote kostpost oplevert bij de lijstvorming, bij het samen besturen en dus ook bij de verdeling van de bestuursmandaten. Bij de kleinere partijen is de waaier aan argumenten groter. Voor hen kunnen grotere partijen in een alliantie een reddingsboei zijn. De alliantie kan hen helpen een nauwelijks bestaande partijwerking op te starten, een leven als partij zonder zetels achter zich te laten of een positie als bijzonder kleine partner in een coalitie comfortabeler te maken. De kosten voor een kleine partij hebben betrekking op de eigenheid, de herkenbaarheid, de zelfstandigheid en de vrees om mee een zware prijs te betalen als het bestuur afgestraft wordt.

Die inzichten verzamelden we in 10 gemeenten in één Belgische regio bij één enkele verkiezing. Dat is een beperkt perspectief, dat niet toelaat de bevindingen zomaar te veralgemenen. Ze wijzen wel de weg naar verder en breder onderzoek. Daarbij ligt een verdere exploratie van het belang van de partijgrootte voor de hand. Het is

ook nodig meer variabelen bij het verhaal te betrekken. Partijen – groot of klein – evolueren in een institutionele context die mee de afweging van de kosten en baten kan beïnvloeden. Hogere of lagere drempels van een kiessysteem beïnvloeden de kansen die een partij of een alliantie heeft om kandidaten verkozen te krijgen of om aan de macht te komen. Meer of minder beweeglijke kiezers kunnen mee de mate bepalen waarin partijen denken dat ze bij een volgende verkiezing risico lopen op winst of verlies, met bijbehorende winst of verlies van vertegenwoordiging of machtsdeelname. Alleen vergelijkend en kwantitatief onderzoek kan verder verduidelijken hoe die institutionele context de kansen op pre-electorale allianties al dan niet verhoogt, ook al blijft het een eerder uitzonderlijke keuze van partijen om niet onder eigen naam en vlag aan verkiezingen deel te nemen.

Hoewel pre-electorale allianties niet erg vaak voorkomen, zijn ze een onderdeel van een breder fenomeen dat onze aandacht verdient. Wij stelden bij aanvang van dit artikel dat de beslissing van partijen om samen naar de kiezer te trekken als een zeer specifieke variant van pre-electorale strategieën moet bekeken worden. Ze verschilt van vagere en lossere associaties die erin bestaan bij voorbaat aan te kondigen dat partijen na de verkiezingen allicht samen zullen besturen. Toch zit de bredere relevantie van wat wij pre-electorale allianties genoemd hebben in de pogingen die partijen ondernemen om de electorale competitie aan de aanbodzijde te beïnvloeden. Pre-electorale allianties behoren tot de strategieën die partijen ter beschikking hebben om van de electorale competitie meer een strijd om de macht tussen grote(re) blokken of allianties van partijen te maken dan een strijd tussen partijen die elk afzonderlijk pogen zo goed mogelijk een segment van de samenleving te vertegenwoordigen. Ze horen bij de strategieën die de aanbodzijde van de electorale politiek beïnvloeden door de keuze voor de kiezers te beperken. En door die keuze te beperken leveren partijen in op de mogelijkheid om een specifieke en herkenbare groep kiezers te vertegenwoordigen. Ze ontnemen kiezers een aantal mogelijkheden om expressief te stemmen (Riker & Ordeshook, 1968) en vragen hen in het beperktere aanbod om strategisch te stemmen. Dat is een keuze die past in een algemenere evolutie van partijen die minder hun vertegenwoordigende rol benadrukken en meer hun rol als organisaties die van de kiezers een mandaat vragen om te besturen (Katz & Mair, 1995; Mair, 2009; Mair & Thomassen 2010).

De vraag is dan bijzonder relevant waarom bepaalde partijen op een bepaald moment en in een bepaalde context expliciet de beslissing nemen om op de vertegenwoordigende rol in te leveren om de rol van bestuurder extra in de verf te zetten. Verder onderzoek naar de vorming van pre-electorale allianties in het bijzonder, en bij uitbreiding naar alle pre-electorale strategieën die de expressieve keuze van de kiezer beperken, is belangrijk om te begrijpen hoe politieke partijen hun rol van intermediaire actor in de vertegenwoordigende democratie kunnen of willen spelen.

Noten

1. In het publieke en politieke debat in België worden gemeenschappelijke lijsten van twee of meer partijen meestal aangeduid als 'kartels'. Dat is vanuit politiekwetenschappelijk oogpunt een minder gelukkige woordkeuze. Gemeenschappelijke lijsten of kandidaten hebben immers niets te maken met wat Katz & Mair (1995) een 'cartel party' noemen. In deze bijdrage laten we de partijen zelf aan het woord en zij gebruiken daarbij regelmatig het woord 'kartel'. Voor de theoretische reflectie erover suggereren wij echter het gebruik van de term 'pre-electorale alliantie'.
2. Vele lokale afdelingen kiezen er overigens voor om niet onder het nationale label op te komen, maar onder een naam die in de gemeente in kwestie herkenbaar is.
3. Voor N-VA gebruikten we bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2000 Volksunie als referentie. In 2000 waren er geen gemeenten waar Volksunie groter was dan CVP. Daardoor vallen er 2 mogelijke cases weg en hebben we 10 gemeenten in onze selectie in plaats van 12.

Bibliografie

- Ackaert, J. (1990). Imperiali, D'Hondt en Niemeyer als verdelingstechnieken bij de gemeenteraadsverkiezingen. Een simulatie aan de hand van de gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1988. *Res Publica*, 32 (4), 537-556.
- Ackaert, J. (1994). Het gebruik van de voorkeurstem bij de gemeenteraadsverkiezingen. Een terreinverkenning in de provincie Limburg. *Res Publica*, 36 (2), 107-118.
- Ackaert, J. (1996). De kiezers delen de kaarten uit, partijen spelen ermee... In J. Buelens & K. Deschouwer (Eds.), *De dorpsstraat is de wetstraat niet* (pp. 49-74). Brussel: VUBPress.
- Ackaert, J. (2006). *Politiek in mijn gemeente*. Leuven: Davidsfonds.
- Ackaert, J., Dumont, P. & De Winter, L. (2008). Hoe oude vormen en gedachten overleven: lokale coalitievorming. In J. Buelens, B. Rihoux & K. Deschouwer (Eds.), *Tussen kiezer en hoofdkwartier. De lokale partijafdelingen en de gemeenteraadsverkiezingen van 2006* (pp. 111-138). Brussel: VUBPress.
- Bolleyer, N. (2008). The Organizational Costs of Public Office. In K. Deschouwer (Ed.), *New Parties in Government* (pp. 17-44). London: Routledge.
- Buelens, J. & Hino, A. (2008). The Electoral Fate of New Parties in Government. In K. Deschouwer (Ed.), *New Parties in Government* (pp. 157-174). London: Routledge.
- Buelens, J., Rihoux, B. & Deschouwer, K. (Eds.) (2008). *Tussen kiezer en hoofdkwartier. De lokale partijafdelingen en de gemeenteraadsverkiezingen van 2006*. Brussel: VUBPress.

- Duverger, M. (1976). *Les parties politiques*. Parijs: Librairie Armand Colin (eerste editie 1957).
- Golder, S.N. (2006). *The Logic of Pre-electoral Coalition Formation*. Ohio: Ohio State University Press.
- Janda, K. & Harmel, R. (1994). An Integrated Theory of Party Goals and Party Change. *Journal of Theoretical Politics*, 6 (3), 259-287.
- Katz, R.S. & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1 (1), 5-28.
- Laver, M. (1974). Dynamic Factors in Government Coalition Formation. *European Journal of Political Research*, 2 (3), 259-270.
- Maddens, B. et al. (2007). Op zoek naar een verklaring voor de persoonlijke score van de kandidaten bij lokale verkiezingen. *Res Publica*, 49 (1), 132-149.
- Mair, P. (2009). *Representative versus Responsible Government*. Köln: Max-Planck Institute for the Study of Societies.
- Mair, P. (2010). Is Governing Becoming More Contentious? In M. Rosema, B. Denters & K. Aarts (Eds.). *How Democracy Works. Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies* (pp. 77-85). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mair, P. & Thomassen J. (2010). Political Representation and Government in the European Union. *Journal of European Public Policy*, 17 (1), 20-35.
- Meier, P. (2007). Een vergelijkend perspectief op de positie van mannen en vrouwen in de lokale politiek. *Res Publica*, 49 (1), 46-64.
- Müller, W.C. & Strøm, K. (Eds.) (1999). *Policy, Office or Votes? How Political Parties in Western Europe Make Hard Decisions*. Cambridge: University Press.
- Paldam, M. (1986). The Distribution of Election Results and the Two Explanations of the Cost of Ruling. *European Journal of Political Economy*, 2 (1), 5-24.
- Reynaert, H. & Steyvers, K. (2004). De gemeenteraadsverkiezingen als lokaal machtsverwervingsproces in Vlaanderen. In C. Devos & H. Gaus (Eds.), *Schijn of Scharnier. Politieke trendbreuken in de jaren negentig* (pp. 1-46). Gent: Academia Press.
- Riker, W.H. (1962). *The Theory of Political Coalitions*. New Haven: Yale University Press.
- Riker, W.H. & Ordeshook, P. C. (1968). A Theory of the Calculus of Voting. *American Political Science Review*, 62, 25-42.
- Rosema, M., Denters, B. & Aarts, K. (Eds.) (2011). *How Democracy Works. Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wille, F. (2011). *People Seeking Power. A Qualitative Analysis of Local Coalition Formation in Belgium*. PhD dissertation, Vrije Universiteit Brussel.

Vertegenwoordigende claims en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer

Silvia Erzeel

ABSTRACT: Representative Claims and Women's Substantive Representation in the Belgian Chamber of Representatives

Studies of women's representation have often explored the link between women's descriptive and women's substantive representation in parliament, analyzing whether female representatives bring a unique – and often feminist – contribution to the representation of women's interests. Doing so, however, these studies have failed to consider "how women's substantive representation *actually* occurs" (Celis & Childs, 2008; Childs & Krook, 2009). Recent studies therefore propose to apply a claim-based framework, leaving open how, why and by whom women's substantive representation occurs (Celis *et al.*, 2008). In this article, we put this new claim-based approach to the empirical test. More in particular, we consider its added value by studying the variety of claims made about women in the Belgian Chamber of Representatives (1995-2007). We conclude that a claim-based framework indeed brings additional actors and perspectives to the fore, but that there are limits as to which claims are formulated and by whom.

KEYWORDS: political representation, representative claims, substantive representation of women, legislative behaviour

1. Inleiding: substantiële vertegenwoordiging en vertegenwoordigende claims¹

Onderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen – meer bepaald de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen in het parlement – heeft er vaak op gewezen dat vrouwen specifieke belangen en noden hebben die voortvloeien

uit hun ervaringen en structurele positie in de samenleving, en die bijgevolg verschillend zijn van die van mannen (Phillips, 1995; Young, 2002). Om deze vrouwenbelangen substantieel te vertegenwoordigen, zo stelt de 'politics of presence' (Phillips, 1995), is de aanwezigheid van descriptieve vertegenwoordigers in het parlement nodig. Partijprogramma's beschrijven niet alle beleidsthema's en doen geen uitspraken over elke beslissing die in de loop van het besluitvormingsproces moet worden genomen. Vertegenwoordigers beschikken bijgevolg over een zekere mate aan autonomie in hun vertegenwoordigend werk, vooral wanneer nieuwe thema's op de politieke agenda komen (Phillips, 1995) of wanneer belangen nog niet 'gekristalliseerd' zijn (Mansbridge, 1999). Precies onder dergelijke omstandigheden kan de 'accurate vertegenwoordiging van' en 'toewijding aan de behartiging van' vrouwenbelangen (Mansbridge, 1999, 629) verwacht worden van vrouwelijke vertegenwoordigers, omdat zij zich, vanuit hun eigen ervaringen en maatschappelijke positie, beter dan niet-descriptieve vertegenwoordigers bewust zijn van de problemen die vrouwen in de samenleving ondervinden.

Dit theoretisch argument heeft vele feministische onderzoek(st)ers ertoe aangezet om na te gaan of vrouwelijke vertegenwoordigers in het parlement een 'verschil' maken voor vrouwen. Ten eerste onderzochten zij of vrouwen in het parlement een *kwantitatieve* bijdrage leveren aan de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, met name of zij *meer* dan hun mannelijke collega's de belangen van vrouwen behartigen (Celis, 2006; Reingold, 2000; Swers, 2002; Wängnerud, 2000b). Verscheidene studies bevestigen dat mannen en vrouwen verschillen in hun vertegenwoordigende focussen: vrouwelijke vertegenwoordigers zijn zich meer bewust van de problemen die vrouwen ondervinden en beschouwen de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen vaker als een prioriteit in hun parlementair werk (Reingold, 2000; Wängnerud, 2000b). Verschillen in gedrag tussen mannelijke en vrouwelijke parlementsleden zijn minder evident. De keuze van gedragsvariabele speelt in dit verband een belangrijke rol. Casestudy's die de nadruk leggen op formele vormen van gedrag, zoals het stemmen van vrouwvriendelijke wetgeving, tonen weinig sekseverschillen. Partijdiscipline en -cohesie beperken immers de mogelijkheden van vrouwen om hun 'mandaat van het verschil' (Skjeie, 1991) waar te maken (Cowley & Childs, 2003; Mateo Diaz, 2005; Swers, 2005). Minder formele vormen van gedrag, zoals participatie in parlementaire debatten over vrouwentema's (Celis, 2006; Chaney, 2006), het ondertekenen van 'Early Day Motions'² (Childs & Withey, 2004) of de organisatie van sociaal dienstbetoon voor vrouwen (Childs, 2004), laten vaker sekseverschillen zien.

Naast een kwantitatieve bijdrage kan ook een *kwalitatieve* - of inhoudelijke - inbreng van vrouwen worden verwacht. De hypothese is dat vrouwelijke vertegenwoordigers de behartiging van vrouwenbelangen op een *andere* manier invullen

dan mannen. Empirische studies tonen aan dat vrouwen en mannen inderdaad andere beleidsklemtonen leggen. Zo zijn het vooral vrouwelijke parlementsleden die beleidsthema's die vrouwen aanbelangen – zoals onderwijs, familie en kinderen – (Thomas, 1991; Dodson & Carroll, 1991) op de politieke agenda plaatsen. Vrouwen brengen ook frequenter thema's die van belang zijn voor de vrouwenbeweging onder de aandacht (Celis, 2004). Daarnaast leveren vrouwelijke vertegenwoordigers vooral een 'feministische' bijdrage aan de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen (Childs & Withey, 2004; Lovenduski & Norris, 2003; Reingold, 2000): ze onderschrijven meer dan mannen feministische principes en ze zijn meer geneigd om een feministische stempel op het beleid op te drukken (Reingold, 2000; Childs & Withey, 2004; Tremblay & Pelletier, 2000).

De studies zoals hierboven beschreven leveren belangrijke inzichten in de rol die vrouwelijke vertegenwoordigers spelen in de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen in het parlement. Niettemin, zo stellen verscheidene recente onderzoeken, hebben deze studies onvoldoende aandacht voor "hoe de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen er *eigenlijk* aan toe gaat" (Childs & Krook, 2009, 126, klemtoon toegevoegd; Celis *et al.*, 2008). Ten eerste analyseren de meeste studies of een toename in het aantal vrouwelijke verkozenen een verschil maakt voor de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen in dat parlement. Op die manier bestuderen ze de collectieve verwezenlijkingen van vrouwen als groep. Tegelijkertijd negeren ze echter de activiteiten van mannelijke vertegenwoordigers (Celis, 2004; Celis *et al.*, 2008) en ook verschillen *tussen* vrouwen worden niet in rekening gebracht (Childs & Krook, 2009; Chaney, 2006). Ten tweede maken eerdere studies niet zelden gebruik van een "thematische selectie van vrouwenbelangen" (Celis, 2008, 118). Ze specificeren op voorhand welke beleidsthema's relevant zijn voor vrouwen en hanteren daarbij vaak een feministische interpretatie van 'vrouwenbelangen'. Op die manier wordt echter de diversiteit aan vrouwenthema's in de samenleving niet erkend, worden potentiële niet-feministische interpretaties van vrouwenbelangen genegeerd en wordt de context-gerelateerdheid van belangen niet in rekening gebracht (Celis, 2008; 2009; Celis *et al.*, 2008).

De onderzoeksdesigns van eerdere studies worden dus tot op zekere hoogte beïnvloed door theoretische veronderstellingen over hoe de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen precies *hoort* plaats te vinden (Celis, 2008; Celis & Erzeel, 2011). Om de beperkingen die hiermee gepaard gaan te reduceren, stellen recente studies voor om onderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen methodologisch los te koppelen van onderzoek naar de descriptieve aanwezigheid van vrouwen in het parlement. In de plaats hiervan stellen ze een open benadering voor, die de 'vertegenwoordigende claims' van parlementsleden bestudeert (Saward, 2006; 2010; Celis *et al.*, 2009; Severs, 2010). Volgens Saward

(2006, 305) zijn vertegenwoordigende claims “claims de belangen van iemand of iets te vertegenwoordigen, of te weten hoe de belangen van iemand of iets moeten vertegenwoordigd worden”. Deze benadering heeft een sterk inductief karakter: onderzoek(st)ers leggen niet op voorhand vast wie de belangen van vrouwen kan vertegenwoordigen en op welke manier dit moet gebeuren (Celis & Childs, 2008; Celis *et al.*, 2008; Childs & Krook, 2009). Integendeel, vertegenwoordigende claims kunnen door veel actoren worden gemaakt en belangen kunnen op verschillende manieren worden geconstrueerd (Saward, 2008). Deze actieve constructie van vrouwenbelangen door verschillende actoren vormt “een onvermijdelijk aspect van substantiële vertegenwoordiging” (Saward, 2006).

In deze bijdrage onderwerpen we de nieuwe ‘claims-georiënteerde’ benadering aan een empirische test. Verschaft een studie van vertegenwoordigende claims nieuwe empirische inzichten in de manier waarop substantiële vertegenwoordiging van vrouwen plaatsvindt? Brengt een dergelijke benadering andere actoren en vertegenwoordigende perspectieven aan bod? Om deze vragen te beantwoorden, bestuderen we de verscheidenheid aan claims in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1995-2007).

In wat volgt bekijken we eerst het begrip ‘vertegenwoordigende claims’ van nabij (sectie 2). We argumenteren dat de vertegenwoordigende claims van Kamerleden over vrouwen bestudeerd kunnen worden aan de hand van een analyse van hun mondelinge vragen in het parlement. Vervolgens komt het profiel van de vertegenwoordigers die claims maken aan bod (sectie 3). We gaan na in welke mate *zowel* vrouwelijke *als* mannelijke parlementsliden vertegenwoordigende claims formuleren over vrouwen. Aansluitend wordt de inhoud van de vertegenwoordigende claims over vrouwen bekeken. Op basis van variaties in de veelheid en algemeenheid van claims verkennen we welke vrouwenperspectieven aanwezig worden gesteld door de verschillende Kamerleden (sectie 4) en welke richting deze claims uit gaan (sectie 5). Concluderend geven we een overzicht en discussie van de empirische resultaten en formuleren we pistes voor verder onderzoek (sectie 6).

2. Identificeren van vertegenwoordigende claims

Naar analogie met Saward (2006) aanvaarden we dat vertegenwoordigers ‘vertegenwoordigende claims’ over vrouwen maken wanneer ze “claimen de belangen van vrouwen te vertegenwoordigen of te weten wat de belangen van vrouwen vertegenwoordigt” (Saward, 2006, 305). Onderzoek(st)ers van de substantiële

vertegenwoordiging van vrouwen zijn het er in het algemeen over eens dat vrouwen specifieke belangen hebben. Minder eensgezindheid bestaat echter over de concrete definitie van 'vrouwenbelangen'. Zowel Sapiro (1981) als Diamond en Hartsock (1981) stellen dat vrouwen belangen delen en dat deze belangen het resultaat zijn van de positie van vrouwen in de samenleving. Volgens Sapiro ontspruiten vrouwenbelangen echter aan de werkverdeling in de private sfeer, terwijl Diamond en Hartsock de specifieke 'noden' en 'wensen' van vrouwen toedichten aan de 'gegenderde' verdeling van de productieve arbeid. Phillips (1995) stemt in met Sapiro en met Diamond en Hartsock wanneer ze schrijft dat vrouwenbelangen en -noden het gevolg zijn van de sociale positie van vrouwen, met name de specifieke levenservaringen van vrouwen. Maar haar argument benadrukt veel meer de diversiteit aan vrouwenbelangen en de verscheidenheid aan perspectieven die vrouwen aan de dag leggen. Belangen zijn 'gegenderd' maar alle vrouwen delen niet dezelfde belangen. Wat in het belang van vrouwen is, is altijd afhankelijk van de context (Phillips, 1995). Dit argument van Phillips leunt het dichtst aan bij Sawards interpretatie van vertegenwoordigende claims (Saward, 2006). Beiden benadrukken de heterogeniteit en de context-gerelateerdheid van belangen. Maar in tegenstelling tot Saward gaat Phillips (1995) ervan uit dat vrouwen bepaalde belangen *hebben*. Volgens Saward (2006) worden de vertegenwoordigde en zijn/haar belangen geconstrueerd door het *creatief* ingrijpen van de vertegenwoordiger. Vertegenwoordigers kunnen belangen niet simpelweg 'aflezen' van de vertegenwoordigde. Eerder kijken ze vanuit een interpretatief schema naar de vertegenwoordigde en maken vervolgens representaties van (of claims over) de vertegenwoordigde en zijn of haar belangen. Op die manier speelt de vertegenwoordiger een creatieve rol in het proces van vertegenwoordiging: hij of zij dicht de vertegenwoordigde bepaalde belangen toe en stelt vervolgens zelf over bepaalde attributen of kenmerken te beschikken, die hem of haar (de vertegenwoordiger) toelaten om de vertegenwoordigde op een 'goede' manier te vertegenwoordigen. Deze representaties zijn onvermijdelijk partieel en selectief (Saward, 2006; 2010). Ze kunnen gecontesteerd worden door andere vertegenwoordigers of door een specifiek 'publiek'³ dat over de mogelijkheid beschikt om claims 'terug te lezen' of te weerleggen (Saward, 2006; 2010; Rehfeld, 2006).

De claims-georiënteerde benadering vertrekt dus vanuit de veronderstelling dat belangen geconstrueerd zijn. Deze constructie van belangen is afhankelijk van de vertegenwoordiger zelf en van zijn of haar interpretatie van wat in het belang van de vertegenwoordigde is. Een claims-georiënteerde benadering gaat uit van een veelheid aan mogelijke claim-makers; ook mannen kunnen bijvoorbeeld claims maken voor vrouwen. Om de veelheid aan claim-makers te identificeren, worden door de onderzoek(st)er zelf beter geen *a priori* uitspraken over de exacte inhoud van claims gedaan (Celis, 2009). We hanteren daarom een 'formele' definitie van

vrouwenbelangen (Celis, 2009) en aanvaarden dat iemand claims maakt 'over vrouwen' wanneer hij of zij vrouwen erkent als een sociale categorie (Wängnerud, 2000a). Het erkennen van vrouwen als sociale categorie vormt een eerste stap in de erkenning dat de ervaringen van vrouwen aanwezig moeten worden gesteld in het politieke besluitvormingsproces (Wängnerud, 2000a; 2000b). Een dergelijke definitie specificeert niet op voorhand welke beleidsthema's relevant zijn voor vrouwen en welke ideologische (feministische) richting claims over vrouwen moeten hebben (Celis, 2009).

In deze bijdrage bestuderen we de vertegenwoordigende claims over vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers aan de hand van een analyse van mondelinge vragen van Kamerleden tijdens drie opeenvolgende legislaturen (1995-1999, 1999-2003, 2003-2007). Het stellen van mondelinge vragen is een gangbare praktijk in de Belgische Kamer. Ze laat Kamerleden toe om hun controlefunctie uit te oefenen en om informatie te verzamelen over bepaalde beleidsthema's. Maar mondelinge vragen worden niet enkel gesteld om informatie te vergaren, zo stelt Wiberg (1995); ze geven parlementsleden ook de mogelijkheid om informatie te *verspreiden*. Op die manier zijn mondelinge vragen voor Kamerleden bijvoorbeeld een middel om beleidsproblemen te signaleren of om beleidsvoorkeuren aan te geven (Wiberg, 1995). Deze signalen zijn verder niet enkel gericht aan de regering maar ook aan actoren buiten het parlement (Saalfeld, 2011; Wiberg, 1995). Door mondelinge vragen te stellen hopen parlementsleden aan persoonlijke publiciteit te winnen, rond bepaalde thema's een reputatie op te bouwen of te tonen dat ze zich bekommeren om de belangen van hun achterban (Wiberg, 1995). Vooral dit laatste punt is van belang voor onze studie van vertegenwoordigende claims. Kamerleden maken gebruik van mondelinge vragen om de aandacht te vestigen op de specifieke problemen die vrouwen ervaren en om te communiceren met hun 'publiek'. Wat in het belang van vrouwen is, wordt vaak niet in territoriale termen gedefinieerd. Aangezien mondelinge vragen een zekere mate van media-aandacht krijgen, vormen ze voor vertegenwoordigers een belangrijke manier om in contact te blijven met hun niet-territoriale achterban en deze te garanderen dat ze wel degelijk waken over zijn belangen. Een Kamerlid dat een mondelinge vraag wenst te stellen, is verplicht om de vraag op voorhand aan de desbetreffende minister te bezorgen. De belangrijkste mondelinge vragen worden gesteld tijdens het 'vragenuurtje' dat wekelijks plaatsvindt in de plenaire vergadering. Minder belangrijke vragen komen aan bod tijdens commissievergaderingen. Leden van de meerderheidspartijen en oppositiepartijen stellen beurtelings een mondelinge vraag. De spreektijd per vraag is beperkt tot vijf minuten.

De selectie van mondelinge vragen met claims over vrouwen gebeurde in twee fasen. In een eerste fase werd gebruik gemaakt van de online databank van de

Kamer van Volksvertegenwoordigers (<http://www.dekamer.be>). Deze databank laat een zoektocht toe op basis van vaste trefwoorden of 'EuroVoc descriptoren'.⁴ Mondelinge vragen met claims over vrouwen werden geselecteerd op basis van trefwoorden die op een 'exclusieve of bijna exclusieve' manier over vrouwen gaan (Reingold, 2000, 167): 'Vrouw', 'Vrouwen', 'Vrouwelijk', 'Discriminatie op grond van geslacht', 'Gelijke behandeling van mannen en vrouwen', 'Positie van de vrouw', 'Rechten van vrouwen', 'Abortus', 'Moederschap' (inclusief 'Bescherming van moeder en kind', 'Moederschapsuitkering', 'Draagmoeder'), 'Seksuele vermindering', 'Vrouwelijke arbeid' en 'Zwangerschapsverlof'.

In een tweede fase werd een 'controle' uitgevoerd op de eerste selectie van vragen. In deze tweede fase werden alle mondelinge vragen afzonderlijk bekeken. Naar analogie met Reingold (2000, 166) werden mondelinge vragen enkel geselecteerd voor verdere analyse wanneer ze vrouwen als 'voornaamste onderwerp' hebben. Het is mogelijk dat een mondelinge vraag meerdere onderwerpen heeft, maar deze moeten van secundair belang zijn.⁵ Daarnaast werden enkel mondelinge vragen met expliciete claims over vrouwen geanalyseerd. Een Kamerlid moet in zijn of haar vraag expliciet duidelijk maken dat vrouwen het voornaamste onderwerp van de vraag vormen. Sommige Kamerleden stellen bijvoorbeeld een vraag over 'genitale verminking' maar vermelden niet expliciet dat de problematiek vrouwen aanbelangt. Deze vragen werden bijgevolg niet opgenomen voor verdere analyse. Aangezien de spreektijd voor elke spreker beperkt is, valt één mondelinge vraag in de praktijk samen met één vertegenwoordigende claim over vrouwen.

De meeste Belgische Kamerleden (92%) maken gebruik van mondelinge vragen. Hoe vaak dat gebeurt verschilt echter van Kamerlid tot Kamerlid: het aantal mondelinge vragen dat door één Kamerlid wordt gesteld in een periode van vier jaar loopt op tot 509. In totaal werden, voor de periode tussen 1995 en 2007, 202 vragen geïdentificeerd die claims over vrouwen bevatten, wat neerkomt op 0.65% van het totale aantal mondelinge vragen. Dit percentage is laag, maar vergelijkbaar met de studie van Bird (2005). Zij vond dat 1% van de parlementaire vragen die in het Britse Lagerhuis werden gesteld de term 'vrouwen', 'mannen' of 'gender' vermeldt.

3. Wie maakt claims over vrouwen?

Een belangrijke bijdrage van de claims-georiënteerde benadering is dat ze "ons uitnodigt om de impact van een brede waaier aan vertegenwoordigende 'claim-makers' van naderbij te bestuderen, waarbij we ons moeten afvragen hoe, waarom en wie zij vertegenwoordigen", zo stelt Saward (2008, 4). Inderdaad, iedereen kan

vertegenwoordigende claims maken over vrouwen en Saward moedigt ons aan om de verscheidenheid aan claims en vertegenwoordigers te verkennen.

In de analyses maken we een onderscheid tussen Kamerleden die claims over vrouwen maken (score '1') en Kamerleden die geen claims over vrouwen maken (score '0'). De eerste groep bevat de Kamerleden die *minstens één* mondelinge vraag over vrouwen stellen (in lijn met onze criteria, zie sectie 2); de tweede groep bestaat uit Kamerleden die geen mondelinge vragen over vrouwen stellen. Kamerleden die aanwezig waren tijdens meerdere legislaturen krijgen uiteraard een afzonderlijke score voor elke legislatuur. De resultaten in tabel 1 tonen aan dat in totaal slechts 78 van de 525 leden van de Belgische Kamer (of 15%) minstens één mondelinge vraag over vrouwen stellen. Het aandeel Kamerleden dat mondelinge vragen stelt over vrouwen – en dus claims maakt over vrouwen – neemt wel toe over de jaren. Tijdens de eerste legislatuur (1995-1999) neemt slechts een kleine minderheid van Kamerleden (8%) het woord voor vrouwen. In de daaropvolgende legislaturen stijgt dit aandeel via 14% van de leden in 1999-2003 tot 22% van de leden in de meest recente legislatuur (2003-2007). De toename in het aantal actoren is een direct gevolg van een toename in het aantal vrouwelijke actoren. Waar in 1995-1999 slechts zeven vrouwen claims maken over vrouwen in hun mondelinge vragen, groeit dit aantal tot 32 in 2003. Het aantal mannelijke actoren blijft daarentegen min of meer ongewijzigd tijdens de drie legislaturen.

TABEL 1. Aantal en percentage van Kamerleden die minstens één mondelinge vraag over vrouwen stellen.

		Absoluut aantal	% binnen seks groep	% binnen groep van 'claim-makers'	
1995-1999	V (N = 13)	7	32%	54%	$p \leq 0.000$ Phi = .348
	M (N = 150)	6	4%	46%	
	T (N = 163)	13	8%	100%	
1999-2003	V (N = 41)	14	34%	58%	$p \leq 0.000$ Phi = .329
	M (N = 135)	10	7%	42%	
	T (N = 176)	24	14%	100%	
2003-2007	V (N = 65)	32	49%	78%	$p \leq 0.000$ Phi = .481
	M (N = 121)	9	7%	22%	
	T (N = 186)	41	22%	100%	
Totaal	V (N = 128)	53	41%	68%	$p \leq 0.000$ Phi = .424
	M (N = 397)	25	6%	32%	
	T (N = 525)	78	15%	100%	

De resultaten in tabel 1 leveren 'harde bewijzen' voor het bestaan van sekseverschillen in de activiteiten van parlementsleden (Childs & Withey, 2004). Vrouwen

in de Belgische Kamer zijn significant meer geneigd dan mannen om claims te maken: 41% van de vrouwelijke leden en 6% van hun mannelijke collega's, geven in hun mondelinge vragen aan vrouwen te vertegenwoordigen. Sekseverschillen zijn significant en sterk ($p \leq 0.000$; $\Phi = .424$), ook na controle voor partijfamilie,⁶ de positie van de partij in de meerderheid of in de oppositie, de leeftijd van de vertegenwoordiger⁷ en zijn/haar status als nieuwkomer. Het aandeel vrouwen dat mondelinge vragen stelt over vrouwen is wel significant hoger in de laatste legislatuur dan in de twee eerste legislaturen. Bijna de helft van de vrouwen maakt tussen 2003 en 2007 claims over vrouwen, terwijl dit het geval is voor slechts één derde van de vrouwen in eerdere jaren. De electorale hervormingen die plaatsvonden in 2002, onder andere de vergroting van de kieskringen en de invoering van genderquota voor electorale lijsten, hebben geleid tot een toename in het aantal vrouwelijke verkozenen in de Kamer (Meier, 2002) en ook in de aandacht die in het publieke debat aan genderthema's werd besteed. Deze veranderingen hebben vrouwelijke verkozenen mogelijk aangemoedigd om de belangen van vrouwen te behartigen.

Kamerleden die vragen stellen over vrouwen doen dit verder niet op een frequente basis: op vier jaar tijd worden gemiddeld 2.6 mondelinge vragen gesteld. Het aantal vragen dat gemiddeld door vertegenwoordigers wordt gesteld is twee keer zo hoog voor vrouwen (3.2) als voor mannen (1.4). Vrouwelijke verkozenen zijn dus niet alleen meer geneigd dan hun mannelijke collega's om het woord te nemen voor vrouwen, ze doen dit ook vaker.

De vaststelling dat vrouwen *meer geneigd* zijn dan mannen om (vaak) te handelen voor vrouwen verschaft ons op zich weinig inzichten in de manier waarop substantiële vertegenwoordiging van vrouwen *eigenlijk* plaatsvindt (Celis *et al.*, 2008). Het is niet omdat mannen *minder* actief zijn dan vrouwen, dat *enkel* vrouwen claims maken over vrouwen. In welke mate participeren mannelijke Kamerleden dan in de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen? Tabel 1 geeft het percentage mannelijke en vrouwelijke vertegenwoordigers binnen de groep van Kamerleden die claims maken over vrouwen (zie '% binnen groep van claim-makers'). We stellen vast dat vrouwen een belangrijke meerderheid van deze groep uitmaken (68%), maar dat één derde van de groep (32%) bestaat uit mannen. Wanneer we de activiteiten van mannen niet in rekening brengen, zouden we dus een significante minderheid van actoren in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische Kamer negeren. Deze conclusie is nog pertinenter voor de eerste twee legislaturen (1995-1999 en 1999-2003). Hierin vormen mannen bijna de helft van de groep van vertegenwoordigers die claims maken over vrouwen. Enkel voor wat de resultaten van de meest recente legislatuur (2003-2007) betreft, kunnen we stellen dat een claims-georiënteerde benadering weinig meerwaarde biedt. Een ruime meerderheid van de vertegenwoordigers die claims maken (78%) zijn vrouwen.

Studies die enkel de activiteiten van vrouwen in beschouwing nemen zouden in dat laatste geval dus in staat geweest zijn om een ruime meerderheid van de actoren te identificeren.

Vrouwelijke actoren in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen vinden we terug in de meeste politieke partijen. Ze zijn vooral lid van de groene partijfamilie en van de drie traditionele partijen (socialisten, christendemocraten en liberalen), waar hun aantal telkens varieert tussen 9 en 19. Het aantal vrouwen dat claims maakt over vrouwen ligt lager (tussen één en drie) in de regionalistische en extreemrechtse partijen. Mannelijke Kamerleden die claims maken over vrouwen leunen daarentegen meer aan bij het (centrum)rechtse ideologische gedachtegoed: 60% van de mannen vertegenwoordigt een liberale, regionalistische of extreemrechtse partij. Slechts 20% van de mannelijke claim-makers behoort tot een expliciet linkse (groene of socialistische) partij. Dit betekent dat eerdere studies, wanneer zij de focus leggen op de activiteiten van vrouwelijke vertegenwoordigers, niet alleen mannelijke vertegenwoordigers uitsluiten als mogelijke actoren in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Aangezien mannelijke actoren vaker lid zijn van een niet-linkse partij, zullen deze studies ook de contributies van niet-linkse partijen onderschatten (zie Celis & Erzeel, 2011) net als hun specifieke ideologische *'framings'* van wat in het belang van vrouwen is (Celis & Childs, forthcoming).

4. De constructie van vrouwen(belangen)

Welke vormen nemen de vertegenwoordigende claims over vrouwen aan en hoe variëren ze? Volgens Saward (2006) kunnen vertegenwoordigers hun vertegenwoordigende claims op verschillende manieren formuleren. Ze kunnen over vrouwen praten in algemene termen en vrouwen voorstellen als een abstracte groep. Ze kunnen ook meer specifieke claims maken door te verwijzen naar (sub)groepen van vrouwen, zoals werkende moeders of allochtone vrouwen. Vertegenwoordigers kunnen tot slot spreken over de specifieke situatie van een individuele vrouw. Saward (2010) waarschuwt echter voor claims die te algemeen en te alomvattend van aard zijn, omdat ze vrouwen mogelijk op een essentialistische manier voorstellen.

Tabel 2 geeft een overzicht van de mate van 'algemeenheid' van vertegenwoordigende claims en de 'veelheid' aan (sub)groepen van vrouwen die worden vertegenwoordigd door leden van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers. We merken op dat één vierde van de claims over vrouwen 'algemene claims' zijn die refereren aan een eerder 'abstracte' groep van vrouwen in België (16%) en in

het buitenland (10%). Algemene claims over vrouwen in België handelen over de algemene situatie van vrouwen inzake hun gelijkheid met mannen en het al dan niet bestaan van gelijke kansen tussen mannen en vrouwen. Daarnaast trachten vertegenwoordigers de autonomie van vrouwen en meisjes in de samenleving te verbeteren, bijvoorbeeld door de toegang van vrouwen en meisjes tot de economische of politieke sfeer te verbeteren. Vertegenwoordigende claims over vrouwen in het buitenland gaan vaak over de positie van vrouwen in ontwikkelingslanden en stippen de kwestie van 'vrouwonvriendelijke praktijken' aan, zoals genitale verminking, eremoord of de steniging van vrouwen. Slechts een klein deel van de claims (5%) zijn zeer specifieke claims die handelen over individuele vrouwen. Deze claims beklemtonen de specifieke situatie van één bepaalde vrouw die de aandacht wist te trekken van de vertegenwoordiger, zoals de situatie van een vrouw in een krantenbericht of de activiteiten van 'sterke vrouwen' zoals Nawal El Saadawi.

TABEL 2. Groepen en subgroepen van vrouwen die het onderwerp zijn van vertegenwoordigende claims (1995-2007).

Groepen en subgroepen van vrouwen	Aantal claims	% van claims
Vrouwen in het buitenland	20	10%
Vrouwen in België	33	16%
(Sub)groepen van vrouwen	140	69%
Vrouwelijke werknemers en werkende vrouwen	51	36%*
Vrouwelijke ambtenaren	25	
Vrouwen in door mannen gedomineerde beroepen (leger, brandweer, politie)	13	
Moeders en zwangere vrouwen	17	12%*
Werkende moeders	15	11%*
Zelfstandige moeders	11	
Jonge vrouwen	9	6%*
Vrouwelijke politieke actoren	25	18%*
Asielzoeksters	10	7%*
Andere	13	9%*
Vrouwen binnen etnische minderheden	3	
Individuele vrouwen	9	5%
Totaal	202	100%

* Percentages binnen de categorie '(Sub)groepen van vrouwen'.

Niettemin gaat de meerderheid van de claims over vrouwen (69%) in de Belgische Kamer over specifieke groepen en subgroepen van vrouwen. Een claims-georiënteerde benadering laat ons toe om deze veelheid aan sociale perspectieven te identificeren. Vertegenwoordigers bespreken in het bijzonder de situatie van werkende vrouwen, moeders en zwangere vrouwen, werkende moeders, jonge vrouwen,

vrouwelijke politieke actoren (activistes en politica's) en asielzoeksters. Vrouwelijke werknemers komen het vaakst aan bod: 36% van de vertegenwoordigende claims handelt over deze groep van vrouwen. Meer specifiek betreft het claims over de positie van vrouwen in bedrijven, vrouwelijke ambtenaren en vrouwen die werken in traditionele 'mannenberoepen' zoals het leger, de brandweer en de politie. Maar ze beslaan ook, weliswaar in mindere mate, de situatie van vrouwelijke nachtarbeiders, vrouwen die deeltijds werken, vrouwelijke dokters, vrouwen die als zelfstandige werken en zakenvrouwen. Daarnaast gaat een kleiner deel van de vertegenwoordigende claims over de rol van vrouwen als moeders (12%) en werkende moeders (11%). Deze claims richten zich op (werkende) moeders, zwangere vrouwen, alleenstaande werkende moeders en moeders die als zelfstandige werken. Andere claims gaan specifiek over 'nieuwe' groepen van vrouwen zoals asielzoeksters (7%) en allochtone vrouwen. Kamerleden, tot slot, claimen, eerder bij uitzondering, 'andere' groepen van vrouwen te vertegenwoordigen (9%), zoals oudere vrouwen, vrouwen in steden, vrouwen op het platteland en vrouwelijke gevangenen.

Partijen vertonen ideologische verschillen voor wat betreft de (sub)groepen van vrouwen die ze vertegenwoordigen. Centrum- en rechtse partijen verwijzen vaker dan linkse partijen naar de 'traditionele' rol van vrouwen door claims te maken over zwangere vrouwen en moeders. 11% van de claims gemaakt door christendemocratische Kamerleden en 14% van de claims gemaakt door vertegenwoordigers van liberale partijen gaan over deze groepen, terwijl dit het geval is voor slechts 5% van de socialistische claims. Moeders en zwangere vrouwen komen helemaal niet aan bod in de mondelinge vragen van groene partijen. Christendemocraten en liberalen schenken verder ook meer aandacht dan andere partijen aan de situatie van werkende moeders. Beide partijen staan samen in voor drie vierde van de claims over deze groep.

Socialistische Kamerleden, daarentegen, concentreren zich op het maken van claims over werkende vrouwen: 40% van hun claims betreft vrouwelijke werknemers, vrouwelijke bedienden, vrouwelijke nachtarbeiders en zelfs zakenvrouwen. Ook groene partijen (24%) en liberale partijen (26%) belichten de situatie van werkende vrouwen in hun mondelinge vragen. Maar waar groene Kamerleden vooral de situatie van vrouwelijke ambtenaren bespreken, richten hun liberale collega's zich tot vrouwen die deeltijds werken of de situatie van vrouwen in traditionele mannenberoepen (vooral het leger). Tegengesteld aan andere partijen maken extreemrechtse partijen vrij algemene claims. In de helft van hun mondelinge vragen belichten ze de algemene situatie van vrouwen in België. Wanneer ze specifiekere claims maken over vrouwen, handelen deze over de rol van moeders en de situatie van zwangere vrouwen of focussen ze zich op de situatie van individuele vrouwen.

Sommige partijen maken claims over vrouwen die zelden of nooit door andere partijen worden geadresseerd. Christendemocraten waren bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het overgrote deel aan mondelinge vragen over vrouwen als politieke actoren. Groene partijen besteden meer dan andere partijen aandacht aan de noden en ervaringen van vrouwelijke asielzoekers. Samenvattend kunnen we stellen dat er wel degelijk ideologisch gerelateerde patronen bestaan in de veelheid aan claims die door partijen worden gemaakt. Niettemin tonen onze bevindingen ook aan dat partijen claims maken over verschillende (sub)groepen van vrouwen. Partijen aarzelen niet om voorbij traditionele breuklijnen te gaan. Ze maken claims over groepen die buiten de traditionele achterban van de partij vallen (bijvoorbeeld jonge vrouwen en vrouwen in het leger), over groepen die traditioneel behoren tot de achterban van andere partijen (bijvoorbeeld de claims van liberale partijen over werkende moeders) en over groepen van vrouwen die hen geen electorale steun kunnen verschaffen (zoals vrouwelijke asielzoekers en vrouwen in ontwikkelingslanden).

Studies van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen hebben tot nu toe vooral de activiteiten en claims van vrouwelijke verkozenen onderzocht. Maar waren deze studies in staat om een volledig beeld te schetsen van hoe de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen er eigenlijk aan toe gaat? Tot op zekere hoogte wel. Wanneer we de claims van mannelijke en vrouwelijke Kamerleden vergelijken, vinden we dat mannelijke vertegenwoordigers geen groepen van vrouwen vertegenwoordigen die niet door vrouwelijke vertegenwoordigers worden aangehaald. Subgroepen van vrouwen die aan bod komen in de claims van vrouwelijke vertegenwoordigers maar niet in de claims van mannelijke vertegenwoordigers, zijn: vrouwen in het buitenland, vrouwelijke bedelaars, vrouwelijke nachtarbeiders, zakenvrouwen, oudere vrouwen, vrouwelijke ambtenaren, vrouwelijke dokters, vrouwelijke gevangenen, vrouwen bij de politie en brandweer, vrouwelijke sportlui en vrouwen in grote steden of op het platteland. Dit betekent dat mannelijke Kamerleden geen unieke bijdrage leveren aan de constructie van vrouwenbelangen: ze formuleren immers claims over vrouwen die we ook bij hun vrouwelijke collega's terugvinden.

Wel stellen we vast dat mannen en vrouwen verschillende klemtonen leggen in hun vertegenwoordigende claims. Mannelijke claim-makers besteden verhoudingsgewijs meer aandacht aan zwangere vrouwen en aan moeders. Terwijl mannen in 21% van hun claims deze groepen aan bod laten komen, doen vrouwen dit in 6% van hun claims. Vrouwelijke vertegenwoordigers besteden relatief gezien meer aandacht aan de rol van vrouwen in de publieke sfeer, door bijvoorbeeld claims te maken over vrouwelijke politieke actoren en werkende vrouwen. Vooral de rol van vrouwen als politieke actoren is een perspectief dat door vrouwen aanwezig wordt gesteld (14% van de claims van vrouwen gaan hierover) en minder door mannen

in aanmerking wordt genomen (in 6% van de claims van mannen). Vrouwelijke Kamerleden hebben bovendien meer aandacht voor de specifieke ervaringen van vrouwen die werk met een gezinsleven combineren. Ze hebben daarbij meer dan mannen oog voor verschillen die bestaan tussen vrouwen onderling. Zo richten hun claims zich tot de specifieke situatie van alleenstaande werkende moeders, moeders die zelfstandige zijn, gescheiden werkende moeders, moeders in het leger en zwangere vrouwelijke werknemers.

5. De richting van vertegenwoordigende claims

Voorgaande studies hebben vaak onderzocht of vrouwelijke vertegenwoordigers het beleid op een feministische manier beïnvloeden en of ze feministische thema's zoals 'gendergelijkheid' aan bod brengen in hun vertegenwoordigend werk. Vertegenwoordigende claims kunnen in theorie echter verschillende 'ideologische' richtingen hebben: ze kunnen feministisch, neutraal of antifeministisch van aard zijn (Reingold, 2000; Childs & Withey, 2004). Om de richting van claims te bepalen, werden de mondelinge vragen in de dataset op basis van enkele criteria gecodeerd. Feministische claims zijn claims die situaties waarbij vrouwen benadeeld zijn ten opzichte van mannen expliciet in vraag stellen en die ernaar streven om deze ongelijke of ongelijkwaardige situatie weg te werken (Celis, 2004). Dit streven kan de vorm aannemen van een streven naar gelijke rechten, gelijke kansen, gelijke waardering en reële gelijkheid van mannen en vrouwen. Daarnaast proberen Kamerleden die feministische claims maken de mogelijkheden die vrouwen in de samenleving onderkennen, uit te breiden (Childs & Withey, 2004). Ze ijveren voor het doorbreken van traditionele rolpatronen die de toegang van vrouwen tot een bepaalde sfeer (publieke of private) beperken en ze trachten de autonomie en macht van vrouwen te vergroten. Antifeministische claims zijn het tegenovergestelde van feministische claims. Vertegenwoordigers maken antifeministische claims wanneer ze streven naar een samenleving waarin mannen en vrouwen ongelijk of niet gelijkwaardig zijn.

Antifeministische claims bevestigen vrouwen ook in hun traditionele rol door potentiële rolveranderingen te beperken. Op die manier trachten ze de mogelijkheden die vrouwen hebben te begrenzen (Childs & Withey, 2004) en de autonomie van vrouwen in te perken. Claims zijn tot slot 'neutraal' wanneer er onduidelijkheid is over het feministisch of antifeministisch karakter van de claim (Childs & Withey, 2004). Onduidelijkheid is er bijvoorbeeld over claims die handelen over de wegwerking – of de herinvoering – van seksediscriminatie bij autoverzekeringspremies. Het opheffen van de discriminatie is op zich *niet voordelig* voor vrouwen, de herinvoering ervan spreekt dan weer het officieel standpunt van de vrouwenbewegingen in België tegen.

Deze claims kregen bijgevolg het label 'neutraal'. Neutrale claims komen ook aan bod in mondelinge vragen van vertegenwoordigers die louter informatie willen inwinnen zonder een *probleem* voor vrouwen te definiëren. Kamerleden vragen bijvoorbeeld cijfermateriaal over de afwezigheid van vrouwen in een bepaalde sector op, zonder daarbij de afwezigheid van vrouwen in die sector te problematiseren.

Tabel 3 toont dat een meerderheid van de claims (122 op een totaal van 201, of 60%) feministische claims zijn. Deze claims pleiten in de eerste plaats voor de 'aanwezigheid en doorstroming van vrouwen' in tal van sectoren: de ambtenarij en het openbaar ambt, adviesorganen, beroepssport, traditionele mannenberoepen, ... Ze klagen daarnaast de specifiek nadelige situatie van vrouwen op de arbeidsmarkt aan en doen voorstellen voor het wegwerken van loonverschillen en pensioenverschillen tussen vrouwen en mannen, het seksisme en de indirecte discriminatie van vrouwen op de werkvloer en het 'glazen plafond'. Verder brengen Kamerleden in hun feministische claims vrouwenrechten in een internationale context aan bod. Ze spreken over vrouwenrechten in Marokko, Iran en Afghanistan, over de steniging van Amina Lawal, over de VN-Wereldvrouwenconferentie en over het CEDAW-verslag. In mindere mate maken vertegenwoordigers feministische claims over vrouwen in hun rol als 'moeders', bijvoorbeeld door te ijveren voor borstvoedingsverlof. Slechts enkele feministische claims handelen tot slot over geweld (met name partnergeweld en geweld tegen meisjes) en abortus.

35% van de claims zijn 'neutrale claims'. Mondelinge vragen over het vrouwelijke lichaam en over de rol van vrouwen als moeder bevatten vaak neutrale claims. Deze claims gaan over zwangerschap en bevalling, bijvoorbeeld over de voor- en nadelen van thuisbevalling, ingeleide bevalling met keizersnede, voorbehouden parkings voor zwangere vrouwen en de gewijzigde houding van vrouwen ten aanzien van anticonceptiva. Claims over moederschap betreffen ook de medische opvang van moeders, moederschapsbescherming en moederschaphulp. Daarnaast handelen vragen over het vrouwelijke lichaam over abortus, contraceptie en de gezondheid van vrouwen, bijvoorbeeld de erkenning van abortuscentra, de medische terugbetaling van abortus, de gevolgen van borstimplantaten, de preventie van borstkanker en de seksuele en reproductieve geneeskunde.

Antifeministische claims, tot slot, komen amper voor: slechts 4% van de claims gemaakt door de Belgische Kamerleden gaat een expliciet antifeministische richting uit. Deze antifeministische claims handelen vooral over het vrouwelijke lichaam. Eén Kamerlid stelt bijvoorbeeld aan de kaak dat "het alcoholgebruik en -misbruik bij vrouwen verdubbeld is in de loop van de laatste jaren" en brengt dit in verband met het feit dat "vrouwen... klimmen op de maatschappelijke ladder en een aantal taken uitvoeren die vroeger exclusief voorbehouden waren aan mannen". Een

ander Kamerlid laakt het feit dat (jonge) vrouwen te snel kiezen voor een abortus sinds de legalisering ervan en pleit voor een inperking van de abortuswet.

In enkele – hoofdzakelijk antifeministische – mondelinge vragen worden ook *negatieve* claims over vrouwen gemaakt. Eén Kamerlid drukt bijvoorbeeld haar ongenoege uit over vrouwelijke bedelaars die hun kinderen mee op straat nemen. Andere Kamerleden bekritisieren zwangere vrouwen die voor een ingeleide of keizersnedebevalling kiezen. Het is opvallend dat dergelijke negatieve of kritische uitspraken over vrouwen niet terug te vinden zijn in de feministische claims over vrouwen.

TABEL 3. Richting van de vertegenwoordigende claims (N = 201).

Richting van de claims		Aantal claims	% binnen sekse groep	% van claims
Feministische claims	V	112	67%	92%
	M	10	29%	8%
	T	122	61%	100%
Neutrale claims	V	50	30%	70%
	M	21	62%	30%
	T	71	35%	100%
Antifeministische claims	V	5	3%	63%
	M	3	9%	37%
	T	8	4%	100%

Tegen de verwachtingen in blijven verschillen in de richting van claims bestaan na controle voor de partij. Dit wijst erop dat er onder de partijen een zekere consensus bestaat over het *framen* van vrouwenbelangen in een specifieke richting. De groene partijen vormen een uitzondering. Zij trachten als enige thema's als 'de combinatie werk en gezin' en 'de rol van vrouwen als moeder' op een feministische manier te interpreteren. Het geslacht van de vertegenwoordiger is belangrijker dan partij-ideologie om verschillen in de richting van claims te begrijpen. Tabel 3 toont dat vrouwen meer geneigd zijn dan mannen om feministische claims te maken. 67% van de claims gemaakt door vrouwelijke Kamerleden heeft een feministische invulling, terwijl dit het geval is voor slechts 29% van de claims gebracht door hun mannelijke collega's. Vrouwen in alle partijfamilies, met uitzondering van de extreemrechtse partijen, formuleren de meerderheid van hun claims op een feministische manier. De meerderheid van de claims gemaakt door mannelijke vertegenwoordigers (62%) zijn neutrale claims. Het kleine aantal antifeministische claims wordt gemaakt door vrouwen en mannen uit extreemrechtse partijen en door mannen uit liberale partijen.

Deze resultaten bevestigen het belang van een claims-georiënteerde benadering van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Onderzoek(st)ers moeten voorzichtig zijn wanneer ze de actoren en de inhoud van claims over vrouwen op voor-

hand definiëren. In deze studie zou een methodologische keuze voor het analyseren van feministische claims immers impliceren dat voornamelijk vrouwelijke vertegenwoordigers worden geïdentificeerd als makers van claims. De activiteiten van mannen zouden over het hoofd gezien worden, aangezien slechts een minderheid van de claims gemaakt door mannelijke Kamerleden (29%) feministische claims zijn.

6. De meerwaarde van een claims-georiënteerde benadering: discussie en conclusie

Deze bijdrage presenteerde een verkennende studie van de vertegenwoordigende claims over vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1995-2007). De studie beoogde de meerwaarde van deze nieuwe benadering empirisch te toetsen, door deze te vergelijken met eerder onderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Eerder onderzoek legde de klemtoon op het identificeren van een empirische link tussen de descriptieve en substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Naar analogie met recente studies (Celis *et al.*, 2008) formuleerden we echter de hypothese dat het op voorhand specificeren van actoren en perspectieven in de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen een onvolledig beeld schetst van hoe de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen gebeurt. De resultaten van de analyses bevestigen deze hypothese tot op zekere hoogte.

Een claims-georiënteerde studie brengt nieuwe actoren en een verscheidenheid aan perspectieven aan het licht. Hoewel vrouwelijke verkozenen meer geneigd zijn dan hun mannelijke collega's om voor vrouwen te handelen, vormen mannen een belangrijke subgroep van claim-makers, vooral wanneer het aantal vrouwen in de Kamer laag is. Dit betekent dat we, door enkel de activiteiten van vrouwelijke Kamerleden in rekening te brengen, slechts een fragmentarisch beeld krijgen van wie precies betrokken is bij de constructie en discussie van vrouwenbelangen. Maar het negeren van de activiteiten van mannelijke Kamerleden heeft ook inhoudelijke gevolgen. We toonden aan dat mannen die claims over vrouwen maken vaker dan vrouwen tot een (centrum)rechtse partij behoren. Wanneer we dus enkel de activiteiten van vrouwelijke vertegenwoordigers in beschouwing nemen, zouden we in ons geval indirect ook de bijdragen die (centrum)rechtse partijen leveren aan de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen onderwaarden, en bijgevolg de ideologisch rechtse interpretaties van wat in het belang van vrouwen is (zie Celis & Childs, *forthcoming*; Celis & Erzeel, 2011). Bovendien maakten de analyses duidelijk dat de meerderheid van de claims die door vrouwelijke Kamerleden worden gemaakt feministisch georiënteerd is, terwijl de meerderheid van de claims

gebracht door mannelijke Kamerleden neutrale claims zijn. Dit betekent, voor wat de Belgische case betreft, dat onderzoeksdesigns die de nadruk leggen op een feministische interpretatie van vrouwenbelangen meer geneigd zijn om vrouwen te identificeren als belangrijkste actoren in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen, terwijl ze de bijdragen van mannen onvermijdelijk onderschatten.

Een studie van de vertegenwoordigende claims van Kamerleden laat ons toe om te begrijpen hoe de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen plaatsvindt. Tegelijkertijd kunnen we echter niet negeren dat vrouwelijke verkozenen een meerderheid van de actoren in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in België vormen en dat de meerderheid van de vertegenwoordigende claims feministisch geïnspireerd is. Hoewel in theorie iedereen claims *kan* maken over vrouwen, blijkt dat er in de praktijk beperkingen zijn op welke claims precies geformuleerd worden en door wie. Saward (2006) benadrukt dat claims aansluiting moeten vinden bij vertrouwde contextuele kaders. Expliciete antifeministische claims worden moeilijk gemaakt in België omdat ze waarschijnlijk niet aanvaard zouden worden door een 'publiek' (Saward, 2006). Het feit dat vrouwelijke Kamerleden meer claims maken over vrouwen dan hun mannelijke collega's kan erop wijzen dat vrouwen, net omdat ze vrouwen zijn, een zekere '*moral force*' (Mansbridge, 1999, 648) hebben wanneer ze claims maken over vrouwen. Deze laat hen toe om succesvolle claims te maken die geaccepteerd worden door vrouwen in de samenleving. Om gelijkaardige redenen, namelijk een mogelijke contestatie van claims, kunnen mannen ervan afzien om te specifieke claims te maken over vrouwen. Terwijl mannelijke Kamerleden in onze studie claims maken over grotere groepen van vrouwen, zijn vrouwelijke Kamerleden bijvoorbeeld vaker betrokken bij het maken van strategische claims over kleinere groepen van vrouwen. Op die manier kunnen vrouwelijke vertegenwoordigers in hun claims meer aandacht besteden aan de verschillen die *tussen* vrouwen bestaan.

De resultaten van onze studie reiken meerdere pistes voor verder onderzoek aan. Ten eerste moeten onderzoek(st)ers analyseren of de conclusies die werden getrokken op basis van een studie van mondelinge vragen ook opgaan voor andere vormen van gedrag dat Kamerleden stellen, zoals het maken van vertegenwoordigende claims in de media (Severs, 2011) of op de eigen website (André *et al.*, 2010). De keuze van gedragsvariabele kan een invloed hebben op de manier waarop vertegenwoordigende claims worden gemaakt. We gingen ervan uit dat het stellen van mondelinge vragen vertegenwoordigers de mogelijkheid geeft om signalen te sturen naar de achterban. Tegelijkertijd kunnen mondelinge vragen echter weinig zichtbaar zijn voor 'gewone' burgers, terwijl ze meer adequaat zijn om beleidsvoorkeuren te signaleren aan andere Kamerleden of aan de regering. In die gevallen gebeurt het maken van claims op een meer impliciete manier (Saward, 2006),

omdat claims vertrouwd zijn en een expliciete toelichting niet noodzakelijk is. Deze claims in het parlement kunnen bovendien strategisch geformuleerd worden en de dynamiek tussen meerderheid en oppositie reflecteren; dit punt moet eveneens verder worden uitgediept.

Deze vaststellingen hebben betrekking op een tweede beperking van deze studie, namelijk dat de focus lag op expliciete vormen van claims. Impliciete claims werden buiten beschouwing gelaten. Aangezien claims vaak op een strategische manier geformuleerd worden (Saward, 2006), zullen vertegenwoordigers 'ongebruikelijke' claims op een impliciete manier formuleren, om een contestatie ervan te voorkomen. De conceptualisering van impliciete claims is echter niet eenvoudig. Welke vorm nemen 'impliciete' claims over vrouwen aan? Kunnen we stellen dat vertegenwoordigers 'vertegenwoordigende claims' maken over een bepaalde groep wanneer ze dit zelf niet expliciet uitspreken? Dit zijn vragen voor verder onderzoek.

Deze bijdrage had tot slot tot doel om de veelheid en verscheidenheid aan claims over vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers te bestuderen. We maakten daarbij geen *a priori* veronderstellingen over hoe deze claims er moeten uitzien. Op die manier vonden we onder andere dat Belgische Kamerleden op occasionele basis negatieve claims maken over vrouwen. De vraag is echter of deze claims een "onvermijdelijk deel van de substantiële vertegenwoordiging" van vrouwen (Saward, 2006, 301) vormen. Om deze vraag te beantwoorden moeten onderzoek(st)ers criteria ontwikkelen die het mogelijk maken vertegenwoordigende claims te evalueren (zie Celis & Childs, forthcoming; Severs, 2011).

Noten

1. De studie kwam tot stand in het kader van de Interuniversitaire Attractiepool (IUAP) PARTIREP (www.partirep.eu), gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid. De auteur wenst Petra Meier, Kris Deschouwer, Sam Depauw en de anonieme reviewers te bedanken voor hun waardevolle commentaren.
2. Een 'Early Day Motion' is een motie die door een parlamentslid wordt ingediend maar waarover (nog) niet wordt gedebatteerd. Ze laat parlamentsleden toe om beleidspreferenties te signaleren of een bepaalde positie in te nemen (Silk & Walters, 1995).
3. 'Publiek' is een vrije vertaling van het concept 'audiences' van Saward (2006) en verwijst naar de ontvangers van claims. Ontvangers kunnen vertegenwoordigende claims bevestigen, verwerpen of herlezen (Saward, 2006).

4. 'EuroVoc' is de meertalige thesaurus van de Europese Unie.
5. Mondelinge vragen over 'vaderschapsverlof' en 'hoederecht voor mannen' werden om die reden vaak niet geselecteerd: ze hebben vrouwen niet als 'voornaamste onderwerp'.
6. Partijfamilie is een categorische variabele die onderscheid maakt tussen groene partijen (Agalev, Groen!, Ecolo), socialistische partijen (PS, SP, SP.A), christendemocratische partijen (CVP, CD&V, PSC, cdH), liberale partijen (PRL, MR, PVV, VLD), regionalistische partijen (FDF van 1995-2003, VU, N-VA) en extreemrechts (FN, Vlaams Blok, Vlaams Belang).
7. Leeftijd is een dummy variabele die een onderscheid maakt tussen parlementsleden geboren voor 1950 en parlementsleden geboren na 1950 (cf. Norris & Inglehart, 2003).

Bibliografie

- André, A., Depauw, S., Erzeel, S. & Deschouwer, K. (2010). Vertegenwoordigende claims op het net: hoe Kamerleden spreken over de groepen die zij vertegenwoordigen. In K. Celis, P. Meier & B. Wauters (Eds.), *Gezien, gehoord, vertegenwoordigd? Diversiteit in de Belgische politiek* (pp. 205-224). Gent: Academia Press.
- Bird, K. (2005). Gendering Parliamentary Questions. *British Journal of Politics and International Relations*, 7 (3), 353-370.
- Celis, K. (2004). Het Mandaat van het Verschil. Descriptieve en substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1900-1979). In P. Meier & K. Celis (Eds.), *Vrouwen vertegenwoordigd, Wetstraat gekraakt? Representativiteit feministisch bekeken* (pp. 111-145). Brussel: VUBPress.
- Celis, K. (2006). Substantive Representation of Women and the Impact of Descriptive Representation. Case: the Belgian Lower House 1900-1979. *Journal of Women, Politics and Policy*, 28 (2), 85-114.
- Celis, K. (2008). Studying Women's Substantive Representation: When Representative Acts, Contexts and Women's Interests Become Important. *Representation*, 44 (2), 111-123.
- Celis, K. (2009). Substantive Representation of Women (and Improving it): What it Is and Should Be about. *Comparative European Politics*, 7 (1), 95-113.
- Celis, K. & Childs, S. (2008). Introduction: The Descriptive and Substantive Representation of Women: New Directions. *Parliamentary Affairs*, 61 (3), 419-425.
- Celis, K. & Childs, S. (forthcoming). The Substantive Representation of Women: What to Do with Conservative's Claims? *Political Studies*.

- Celis, K., Childs, S., Kantola, J. & Krook, M.L. (2008). Rethinking Women's Substantive Representation. *Representation*, 44 (2), 113-124.
- Celis, K., Childs, S., Kantola, J. & Krook, M.L. (2009). Constituting Women's Interests through Representative Claims. *Paper Presented at Annual Meeting of the American Political Science Association*. Toronto, September 2009.
- Celis, K. & Erzeel, S. (2011). Beyond the Usual Suspects: The Role of Non-left, Male and Non-feminist MPs in the Substantive Representation of Women. *Paper Presented at the ECPR General Conference*. Reykjavik, September 2011.
- Chaney, P. (2006). Critical Mass, Deliberation and the Substantive Representation of Women: Evidence from the UK's Devolution Programme. *Political Studies*, 54 (4), 691-714.
- Childs, S. (2004). *New Labour's Women MPs. Women Representing Women*. Oxon: Routledge.
- Childs, S. & Krook, M.L. (2006). Gender and Politics: The State of the Art. *Politics*, 26 (1), 18-28.
- Childs, S. & Krook, M.L. (2009). Analysing Women's Substantive Representation: From Critical Mass to Critical Actors. *Government and Opposition*, 44 (2), 125-145.
- Childs, S. & Withey, J. (2004). Women Representatives Acting for Women: Sex and the Signing of Early Day Motions in the 1997 British Parliament. *Political Studies*, 52 (3), 552-564.
- Cowley, P. & Childs, S. (2003). Too Spineless to Rebel? New Labour's Women MPs. *British Journal of Political Science*, 33 (3), 345-365.
- Diamond, I. & Hartsock, N. (1981). Beyond Interests in Politics: A Comment on Virginia Sapiro's "When Are Interests Interesting?". *American Political Science Review*, 75 (3), 717-721.
- Dodson, D. & Carroll, S. (1991). *Reshaping the Agenda: Women in State Legislatures*. New Brunswick: Eagleton Institute of Politics-Center for American Women and Politics.
- Kathlene, L. (1995). Position Power versus Gender Power: Who Holds the Floor? In G. Duerst-Lahti & R.M. Kelly (Eds.), *Gender Power, Leadership and Governance* (pp. 176-194). Minnesota: The University of Minnesota Press.
- Lovenduski, J. & Norris, P. (2003). Westminster Women: the Politics of Presence. *Political Studies*, 51 (1), 84-102.
- Mansbridge, J. (1999). Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent "Yes". *The Journal of Politics*, 61 (3), 628-657.
- Mateo Diaz, M. (2005). *Representing Women? Female Legislators in West European Parliaments*. Essex: ECPR Press.
- Meier, P. (2002). *Tussen wens en werkelijkheid: reële en mogelijke impact van quotawetten op kieslijsten*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Phillips, A. (1995). *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Rehfeld, A. (2006). Towards a General Theory of Political Representation. *The Journal of Politics*, 68 (1), 1-21.

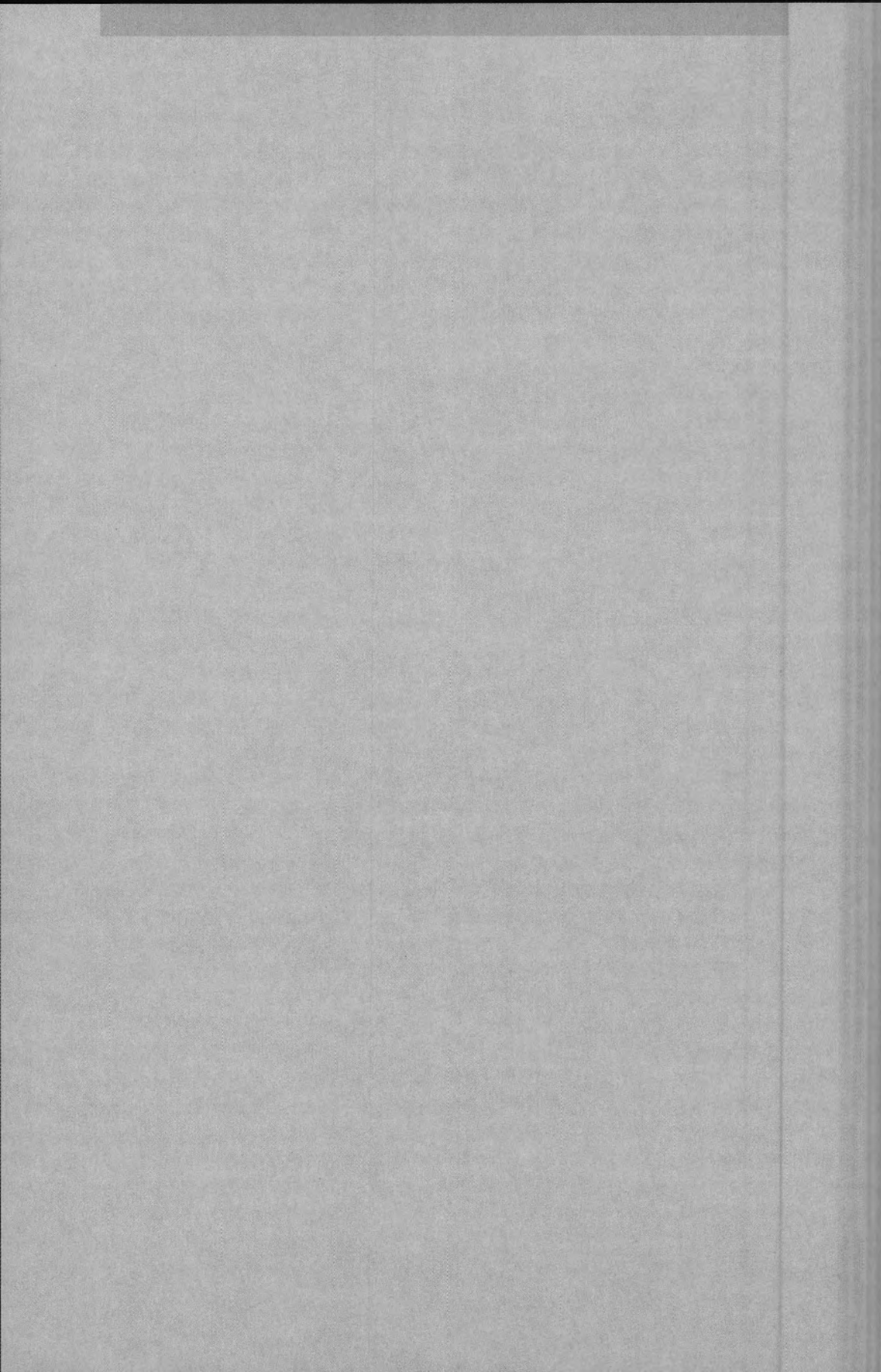
- Reingold, B. (2000). *Representing Women. Sex, Gender, and Legislative Behavior in Arizona and California*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Saalfeld, T. (2011). Parliamentary Questions as Instruments of Substantive Representation: Visible Minorities in the UK House of Commons, 2005-10. *The Journal of Legislative Studies*, 17 (3), 271-289.
- Sapiro, V. (1981). Research Frontier Essay: When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women. *The American Political Science Review*, 75 (3), 701-716.
- Saward, M. (2006). The Representative Claim. *Contemporary Political Theory*, 5 (3), 297-318.
- Saward, M. (2008). Authorisation and Authenticity. Representation and the Unelected. *The Journal of Political Philosophy*, 17 (1), 1-22.
- Saward, M. (2010). *The Representative Claim*. Oxford: Oxford University Press.
- Severs, E. (2010). Representation as Claim-Making. Quid Responsiveness? *Representation*, 46 (4), 411-423.
- Severs, E. (2011). Substantive Representation through a Claims-Making Lens: A Strategy for the Identification and Analysis of Substantive Claims. *Paper Presented at the Second European Conference on Politics and Gender*. Budapest, January 2011.
- Silk, P. & Walters, R. (1995). *How Parliament Works*. London: Longman.
- Skjeie, H. (1991). The Rhetoric of Difference: On Women's Inclusion into Political Elites. *Politics and Society*, 19 (2), 233-263.
- Swers, M.L. (2002). *The Difference Women Make: The Policy Impact of Women in Congress*. Chicago: the University of Chicago Press.
- Swers, M.L. (2005). Connecting Descriptive and Substantive Representation: An Analysis of Sex Differences in Cosponsorship Activity. *Legislative Studies Quarterly*, 30 (3), 407-433.
- Thomas, S. (1991). The Impact of Women on State Legislative Policies. *The Journal of Politics*, 53 (4), 958-976.
- Tremblay, M. & Pelletier, R. (2000). More Feminists or More Women? Descriptive and Substantive Representations of Women in the 1997 Canadian Federal Elections. *International Political Science Review*, 21 (4), 381-405.
- Wängnerud, L. (2000a). Representing Women. In P. Esaiasson & K. Heidar (Eds.), *Beyond Westminster and Congress: the Nordic Experience* (pp. 132-150). Columbus: Ohio State University Press.
- Wängnerud, L. (2000b). Testing the Politics of Presence: Women's Representation in the Swedish Riksdag. *Scandinavian Political Studies*, 23 (1), 67-91.
- Wiberg, M. (1995). Parliamentary Questioning: Control by Communication. In H. Döring (Ed.), *Parliaments and Majority Rule in Western Europe* (pp. 179-222). Mannheim: Mannheim Centre for European Social Research.

DEEL 2

RUBRIEKEN

INHOUD

- ESSAY:
**Heeft het klimaat nood
aan consensus? 453**
Pleidooi voor een politiek van het denkbare
Gert Goeminne
- SYMPOSIUM:
Besturen zonder regering? 467
Marc Hooghe, Koen Schoors en
Derk-Jan Eppink
- ONDERZOEK UITGELICHT:
**De inhoud maakt verschil:
de dynamiek van
parlementair vraaggedrag in
België en Denemarken 481**
Rens Vliegenthart en Stefaan Walgrave
- Vetospelers en kieshervorming
in België 484**
Marc Hooghe en Kris Deschouwer
- De Derde Weg en de
socialdemocratie: de juiste
weg voorwaarts? 487**
Hans Keman
- CALL FOR PAPERS 490
- AUTEURSINFO 491

Heeft het klimaat nood aan consensus?

Pleidooi voor een politiek van het denkbare

Gert Goeminne

**ABSTRACT: Does the Climate Need Consensus?
Towards a Politics of the Imaginable**

In this essay, I argue that the alleged failure of the Copenhagen climate summit in December 2009, rather than labelling it as the collapse of climate politics, should be embraced as an essential political fact. Admittedly, Copenhagen was a failure, albeit of a populist consensual policy practice that invokes an apocalyptic doomsday scenario to make everybody toe the neo-liberal line. In my view, consensus-driven UN policy is running into its own limits as was clearly illustrated at the climate summit in Cancun (December 2010) where the blame was pinned on Bolivia for its fierce resistance against a weak agreement. The time has come to revive the climate and, by extension, the environment as a matter of genuine political concern, open to struggle and contestation, in this way constituting an essential component of social change.

KEYWORDS: UN climate policy, constructivism, politics of the imaginable, politics of science, post-politics, matter of concern

1. Proloog: Apocalypse Now?

'Kopenhagen of de Apocalyps', zo zou men de teneur kunnen omschrijven die heerste in de aanloop naar de VN-klimaat-top in Kopenhagen eind 2009. Zoals het werd voorgesteld door de meeste klimaat-activisten was het ook een uitgemaakte zaak: in Kopenhagen zou het klimaatdebat en daarmee het lot van de mensheid

beslecht worden. Zo titelde Peter Tom Jones, een van de meest prominente klimaatpublicisten in Vlaanderen, in mei 2009 in een opiniestuk in *De Morgen*: "Dit jaar wordt de klimaatoorlog gewonnen of verloren". De wetenschappers van het door de VN gemandateerde IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) zijn overigens duidelijk op dit punt. Een verdere toename van CO₂ in de atmosfeer heeft catastrofale gevolgen en om die te

vermijden is er binnen de 10 jaar een wereldwijde daling van de CO₂-uitstoot nodig. Wilden we dus niet in een doemscenario belanden, dan was een wettelijk bindend akkoord waarin de noodzakelijke emissiereducties werden vastgelegd de enig mogelijke uitkomst van de klimaatonderhandelingen. Het mag dan ook geen verrassing heten dat Kopenhagen door de meeste waarnemers is voorgesteld als een politiek fiasco, waarbij nu eens de rijke en dan weer de arme landen verantwoordelijk werden gesteld voor de teleurstellende afloop: het enige resultaat was een zwak en informeel akkoord dat de wetenschappelijke argumentatie voor de noodzakelijke beperking van de opwarming tot 2°C erkent, maar dat de landen geen verplichtingen oplegt om de uitstoot dienovereenkomstig terug te dringen. Er lijkt dus maar één conclusie mogelijk: de klimaatpolitiek heeft gefaald en ons laatste uur nadert. Of toch niet?

Wel, het hangt er maar van af wat verstaan wordt onder 'klimaatpolitiek'. Hierna wil ik immers duidelijk maken dat de klimaatpolitiek, zoals die gestalte krijgt binnen de verweven institutionele en wetenschappelijke contouren van het VN-klimaatverdrag, weinig van doen heeft met een daadwerkelijk politiek debat over de toekomst van onze samenleving. Doorheen mijn argumentatie zal duidelijk worden gemaakt dat het hier veeleer een technocratisch-consensuele variant betreft waarbij het doemscenario van een opwarmend klimaat wordt ingeroepen om iedereen in de pas van een geliberaliseerde markteconomie te laten lopen.

In wat volgt doe ik een voorzichtige poging om het begrip 'klimaatpolitiek'

een nieuwe invulling te geven die de ultieme politieke vraag naar het goede leven centraal stelt en die daarbij aandacht heeft voor de diepe verwevenheid met wetenschap en technologie die onze moderne maatschappij kenmerkt. In drie opeenvolgende stappen zal hiertoe een constructivistische benadering van (klimaat)wetenschap verbonden worden met een antagonistische conceptualisering van het politieke, om zo te komen tot een hernieuwd begrip van wat milieupolitiek zou kunnen zijn. Een wezenlijk kenmerk van het politieke begrip dat ik zal ontwikkelen is de aanwezigheid van een tegensprekelijk debat over wat van belang is en wat niet. De noodzaak van zo een debat zal ik ultiem funderen in het idee dat elke constructie, ook een wetenschappelijke, gekenmerkt wordt door insluiting en uitsluiting. Ik wil evenwel eerst mijn kritiek op de benadering van rationele besluitvorming zoals die aangehangen wordt binnen het VN-klimaatbeleid wat verder uitwerken.

2. Rationele besluitvorming of de perfide alliantie tussen wetenschap en neoliberaal milieubeleid

Het centrale punt in mijn kritiek op het gangbare klimaat- en milieubeleid dient gezocht te worden in de perfide rol die wetenschap heden ten dage speelt in milieukwesties. Ik gebruik het woord perfide omdat ik zal betogen dat in de mate dat wetenschap de bekommernis om het milieu een stem geeft, die meteen ook po-

litiek monddood gemaakt wordt binnen de heersende neoliberale context. Hierbij begrijp ik neoliberalisme heel breed als het blinde geloof in de heilzame werking van de vrije markt zoals dat recent door Hans Achterhuis – in zijn boek *De Utopie van de Vrije Markt* – is ontmaskerd als gebaseerd op een utopisch denken.

In onze westerse technologisch-wetenschappelijke cultuur worden maatschappelijke kwesties, in het bijzonder milieukwesties, de politieke arena binnengeleid door de wetenschappen. Milieuproblemen, niet zelden veroorzaakt door de producten van wetenschap en technologie, worden stevast geformuleerd in wetenschappelijke termen (CO₂-concentraties, stralingsintensiteiten, ...), waarop onvermijdelijk een speurtocht wordt ingezet naar technologisch-wetenschappelijk gekaderde oplossingen (CO₂-heffing, dosislimieten, groene technologie, ...). Of het nu om klimaatverandering, fijn stof of radioactiviteit gaat, de oplossing wordt gezocht in steeds meer wetenschap. Het meest in het oog springende gevolg hiervan is een publiek debat dat overheerst wordt door hoogoplaaiende controverses tussen zogenaamde 'believers' en 'non-believers' omtrent de geldigheid en objectiviteit van *wetenschappelijke antwoorden*. Wat mij daarin echter vooral opvalt, is dat deze eendimensionale discussie de *wetenschappelijke vragen* ongemoeid laat: de wijze waarop de wetenschap milieuproblemen in kaart brengt en dus bespreekbaar maakt wordt niet in vraag gesteld.

Zo wordt het denken over mogelijke oplossingen voor het klimaatprobleem – ongemerkt als het ware – voorgekauwd door de manier waarop het klimaat tot

spreken wordt gebracht door de klimaatwetenschap. Aangesteld als een soort tussenpersoon die de vertaalslag moet maken van wetenschap naar beleid, probeert het IPCC inmiddels al meer dan 15 jaar de klimaatkwesatie te kaderen als een wetenschappelijk probleem.¹ Op grond van zijn scenarioberekeningen, waarin de hoofdrol is weggelegd voor CO₂, is een consensus gecreëerd over de precare toestand van het milieu en over het feit dat die kan leiden tot het vroegtijdige einde van de beschaving zoals wij die kennen. Op die manier wordt de klimaatkwesatie, die bovenal toch een politieke kwestie is die de vraag stelt hoe we onze maatschappij beter kunnen organiseren, gereduceerd tot een strijd tegen CO₂-emissies en wordt het menselijke doen en laten niet langer afgewogen aan de vraag naar het goede leven, maar aan de vraag naar hoeveel CO₂ daarbij wordt uitgestoten.

Het is op dit punt dat we een haast natuurlijke alliantie zien ontstaan tussen het wetenschappelijke perspectief dat enkel oog heeft voor wat kwantificeerbaar is en een liberaal discours dat zich daar op ent: wat kwantificeerbaar is, kan vermarkt worden. En intussen is de CO₂-markt al lang een realiteit. In plaats van de heersende sociaaleconomische orde in vraag te stellen door het bedenken en formuleren van alternatieven, binden we collectief de strijd aan met CO₂ binnen het bestaande neoliberale model. In een recent artikel trekt politiek geograaf Erik Swyngedouw een gelijkaardige conclusie wanneer hij zegt dat "de door niemand (met uitzondering van een klein aantal onorthodoxe wetenschappers) in twijfel getrokken feitelijke kwesties ('matters

of fact') zonder gepaste politieke tussenkomst worden vertaald in kwesties van belang ('matters of concern'). In de volgende paragraaf ga ik dieper in op het (vermeende) onderscheid tussen feitelijke kwesties en kwesties van belang. Voorlopig wil ik evenwel vooral benadrukken dat de apocalyptische klimaatscenario's die herhaaldelijk worden ingeroepen om de noodzakelijkheid aan CO₂-reductie te benadrukken een verlamdend effect hebben op het politieke debat: de vraag welke samenleving we willen wordt teruggebracht tot de vraag welke koolstofarme economie ('low carbon economy') we willen, want kennelijk staat buiten kijf dat het een (vrije) markteconomie moet zijn.

Aldus blijft er van een politiek debat tussen alternatieve maatschappijvisies niet meer over dan een technocratisch gereguleerde exercitie in consensus waarbij iedereen in de neoliberale pas moet lopen, wil hij de ondergang van de wereld niet op zijn geweten hebben. De enige meningsverschillen die nog geduld worden beperken zich tot welke technologieën en marktmechanismen moeten worden ingezet en deze worden typisch beslecht door een afweging van economische belangen en technologische risico's. Enkel binnen een dergelijke technocratische logica kan het volgens mij bestaan dat een technologie als CO₂-afvang en -opslag naar voren wordt geschoven als een ernstig alternatief om onze planeet te redden. De herleving van de nucleaire optie is gebaseerd op eenzelfde redenering: kernsplijting stilt onze honger naar energie en is CO₂-neutraal, dus wat is het probleem? Kennelijk staat niemand stil bij de vraag welke betere samenleving wel gepaard mag gaan

met dergelijke technologische keuzes. En zo gebeurt het ook dat de ontwikkeling en promotie van de elektrische auto in brede kring wordt omarmd als een van de speerpunten van het klimaatbeleid. Innovatie is dan ook het nieuwe credo, want cynisch genoeg staat innovatie, ingebed in een marktlogica van competitiviteit, uiteindelijk voor de manier waarop we verder kunnen doen zoals we bezig zijn: produceren en consumeren om de economische groei op peil te houden. Het ontwikkelen van een engagerende toekomstvisie waarin – ik zeg maar wat – de auto zijn bestaansreden heeft verloren, maakt duidelijk geen deel uit van het soort innovatie dat we nodig hebben.

'Rationele besluitvorming' is de veelgebruikte term om aan te duiden hoe de gewenste relatie tussen wetenschap en beleid gedacht wordt binnen het hierboven geschetste beeld van liberaal klimaatbeleid. Binnen dit beeld wordt wetenschappelijke kennis gezien als een neutrale representatie van de werkelijkheid en bron van universele criteria voor de duurzaamheid van onze leefwereld. Als we wat dieper graven in deze verwetenschappelijking van het milieubeleid, stuiten we onvermijdelijk op de fundamentele van het westerse wereldbeeld, waarin objectiviteit en subjectiviteit geacht worden wederzijds uitsluitbaar te zijn. Aan de ene kant bevindt zich de objectiviteit, datgene waarnaar de wetenschap streeft, het rijk waar de universele waarheid zich bevindt. Aan de andere kant is er de subjectiviteit, het gebied van louter persoonlijke meningen (voorkeuren, waarden, interesses) dat nooit betrouwbare kennis kan produceren. Het is deze strikte ontologische opdeling

in een natuurlijke sfeer van niet-menselijke objecten en een sociale sfeer van menselijke subjecten met zijn bijbehorende epistemologie van feiten en waarden die de Franse socioloog Bruno Latour heeft aangeduid met de term 'Moderne Constitutie'. In onze hedendaagse cultuur worden zogenaamde 'harde' wetenschappelijke feiten en technologische instrumenten stelselmatig gescheiden van 'zachte' waarden, keuzes en verantwoordelijkheden. In een dergelijke dualistische wereld van feiten en waarden kan de klassieke politieke representatie van mensen alleen maar verschijnen als een particulier en 'subjectief' proces vergeleken bij de autoritaire status die wetenschappers genieten wanneer ze universele, 'objectieve' uitspraken doen over niet-menselijke kwesties. Als direct gevolg hiervan worden politieke oordelen in toenemende mate onderworpen aan de ondubbelzinnigheid van wetenschappelijke uitspraken en efficiëntie van technologische ontwikkelingen. Uiteindelijk komt het ideaal van rationele besluitvorming neer op een ideaal van onverantwoordelijkheid: de wetenschap aborteert het politieke debat en ontslaat de politiek daarbij van haar verantwoordelijkheid om keuzes te maken. De enige beslissingsruimte die de klassieke representatieve politiek rest, wordt bepaald door de eventuele mate van onzekerheid binnen de actuele stand van zaken in wetenschap en technologie en de economische belangen die daarmee gepaard gaan: het is aan de politiek om een consensus te bereiken over de vraag welke risico's aanvaardbaar zijn. Politiek wordt risicomangement.

Om de ware – en, zoals ik zal betoegen, werkelijk politieke – aard van een

dergelijk consensusbeleid te onderkennen, is het belangrijk te beseffen dat de keuze voor rationele besluitvorming alles behalve neutraal en vanzelfsprekend is, ook al wordt ze wel zo voorgesteld. Dit laat zich – misschien verrassend – heel duidelijk aflezen aan de onveranderlijk heftige reacties die worden uitgelokt door gevallen van zogenaamd klimaatnegativisme. Hoezeer de argumenten van het overgrote deel van de klimaatsceptici ook mogen zijn ingegeven door strategische overwegingen, het is veelzeggend dat hun acties zonder onderscheid worden afgeschilderd als onverantwoord en dat zij zelfs worden beschuldigd van misdadigheid en bedreigd met gerechtelijke stappen. Zo schreef Peter Tom Jones in de aanloop naar de klimaatop in Kopenhagen in *De Standaard* dat klimaatontkenning een 'misdad tegen de menselijkheid' is. Op zijn beurt heeft Jean-Pascal van Ypersele, klimaatwetenschapper en ondervoorzitter van het IPCC, in de Belgische pers bij herhaling gezegd dat we er ernstig moeten over nadenken om klimaatsceptici voor de rechtbank te brengen (zo bijvoorbeeld in *De Morgen* van 4 november 2006). Dergelijke openbare veroordelingen, hoe goedbedoeld ze ook mogen zijn, maken duidelijk dat de politiek van het op consensus gerichte klimaatbeleid sterk polariserend en bepaald niet onschuldig is door een wig te drijven tussen degenen die de neoliberale orde onderschrijven en zij die dat niet doen. Aan de basis van deze veronachtzaming van het uitsluitend karakter van het huidige klimaatbeleid ligt een gebrek aan kritische reflectie ten opzichte van de manier waarop de wetenschap milieuproblemen in kaart brengt en bespreekbaar

maakt. Dit tekort aan kritische geest werd nog eens duidelijk geïllustreerd met de uitbraak van het zogenaamde 'climate-gate'-schandaal in november 2009. De discussie over het statuut van de klimaatwetenschap die zich in de nasleep ontspon speelde zich immers onveranderlijk af in een eendimensionale discursieve ruimte opgespannen door de begrippen waar en vals. Voorbij een dergelijk welles-nietesgevecht omtrent de *antwoorden* van de wetenschap, wil ik in de volgende paragraaf focussen op de concrete manier waarop de wetenschap, en de klimaatwetenschap in het bijzonder, haar *vragen* vorm geeft. Bruno Latours constructivistische kijk op wetenschap zal hierbij een belangrijke inspiratiebron vormen.

3. Wetenschap herbekeken: wanneer feitelijke kwesties kwesties van belang worden en vice versa

In een eerste stap naar een hernieuwd begrip van klimaatpolitiek pleit ik ervoor om de wetenschapspraktijk zelf aan een nader onderzoek te onderwerpen. In de voorbije decennia heeft een dergelijk praktijkonderzoek een centrale plaats ingenomen in het brede terrein van wetenschap- en technologiestudies, internationaal beter gekend onder het acroniem STS ('Science and Technology Studies'). Dit heeft er onder andere toe geleid dat het idee van wetenschap als neutrale spiegel van de werkelijkheid onderuit is gehaald en vervangen werd door een op de praktijk geënt beeld van wetenschap als een door

en door menselijke activiteit. Hoogst interessant met het oog op mijn argumentatie hier is het werk van Bruno Latour die, zoals hij het beschrijft in zijn boek *Science in Action*, een toegang heeft gezocht via "het achterpoortje van de wetenschap in wording, niet via de meer pompeuze hoofdingang van de kant-en-klare wetenschap". Op basis van zijn etnografisch onderzoek dat zich richtte op het werk dat door wetenschappers in laboratoria en in het veld wordt verricht, kwam Latour tot de vaststelling dat 'feitelijke kwesties' ('matters of fact') altijd ook 'kwesties van belang' ('matters of concern') zijn. Met deze typisch Latouriaanse uitspraak, gebruikmakend van de rijkdom van de Engelse taal (de Nederlandse vertaling is – zo zal blijken – eerder onbeholpen), heeft Latour het inherent menselijke of, specifieker nog, 'bezorgde' ('concern') karakter van de wetenschappelijke praktijk expliciet willen thematiseren. Inderdaad, wanneer we wetenschappelijke kennis beschouwen in de context van de totstandkoming ervan, zien we dat ze een bepaalde functie wil vervullen, waarbij de keuze van die functie afhangt van de bezorgdheid van de wetenschapper: wat voor kennis wordt beoogd? Wat dient ze te verklaren en waar moet ze rekening mee houden? Voorbij de notie van representatie en constructie wil ik hier een beroep doen op de notie van compositie om te appelleren aan het idee dat een feitelijke kwestie gegeven is noch vrij wordt gekozen. Begrepen als een kwestie van belang moet een wetenschappelijk feit veel eerder gezien worden als het resultaat van een zorgvuldig compositiewerk dat, in een voortdurende heen- en-weerbeweging tussen vraag- en ant-

woordformulering, een antwoord tracht te bieden op wat verondersteld wordt de vraag te zijn.

In een recent artikel over klimaatmodellering zit de befaamde Britse socioloog Brian Wynne duidelijk op de lijn van deze compositievisie, wanneer hij argumenteert dat "in de gedisciplineerde wetenschappelijke poging om te begrijpen wat de natuur ons zegt over klimaatverandering, en de menselijke verantwoordelijkheid daarvoor, zitten altijd ondergeschikte maar constitutieve bezorgdheden en engagementen ingebakken". In zijn boek, *A Vast Machine* toont de Amerikaanse STS-onderzoeker Paul Edwards overtuigend aan dat wat het betekent om 'globale klimaatverandering' te observeren, intrinsiek verweven is met de concrete bezorgdheden die richting hebben gegeven aan de dagelijkse praktijk van klimaatmodelleerders. Zo laat hij zien hoe een doorgedreven bekommernis om homogeniteit een cruciale rol heeft gespeeld in het construeren van betrouwbare kennis over het klimaat uit een immens bestand van disparate meteorologische gegevens door middel van computermodellering. Meer nog, zo bevoegt hij, zonder die bezorgdheid hadden we nooit zoiets gekend als een 'globaal klimaat'. Eerder was de kritische geograaf David Demeritt van het Londense King's College al tot de vaststelling gekomen dat een expliciete bekommernis omtrent de mogelijkheden van simulatie en voorspelling een ander essentieel ingrediënt is in de ontstaansgeschiedenis van de klimaatwetenschap. Zo beschrijft hij hoe atmosferische wetenschappers in de jaren 1970 bewust inspeelden op een toenemende publieke bezorgdheid over de menselijke

impact op het milieu – met dien verstande dat men toen vooral bekommerd was om globale afkoeling – om fondsen los te krijgen voor fundamenteel modelleringonderzoek. De enige manier om het antropogene karakter van klimaatverandering aan te tonen bestaat er immers in om te simuleren wat er zou gebeurd zijn, mocht de mens geen broeikasgassen hebben toegevoegd aan de atmosfeer. Klimatologische feiten zoals temperatuurveranderingen en CO₂-concentraties zijn dus ook altijd al kwesties van belang; het zijn de resultaten van een zorgvuldige compositie die beheerst wordt door een bezorgdheid om – onder andere – homogeniteit, simulatie en voorspelling. Voorbij de binnen STS wijdverbreide onderkenning van het niet-neutrale, ambivalente karakter van wetenschap, wil ik hier de constitutieve rol van bezorgdheid in het tot stand komen van wetenschappelijke kennis in de verf zetten. Door klimaatmodellering zoals hierboven geschetst op te vatten als een zorgvuldig compositiewerk, wordt inderdaad gesuggereerd dat concrete bezorgdheden die aan de oorsprong liggen van deze wetenschappelijke discipline, een bepalende rol spelen in de uiteindelijke vorm en inhoud van de kennis die eraan ontspringt.

4. **Het politieke herbekeken: de antagonistische dimensie van feitelijk- wetenschappelijke composities**

In een tweede stap wil ik nu een radicaal politieke interpretatie van de hierboven

geschetste compositionistische wetenschapsvisie suggereren door de constitutionele rol die ze toebedeelt aan bezorgdheid te verbinden met een antagonistische conceptualisering van het politieke. Daarbij zal ik bouwen op een fundamentele kritiek die recent is geformuleerd op de gangbare conceptualisering van het politieke binnen het door rationalisme en universalisme geregeerde hedendaagse democratische denken. Met de term 'post-politiek' geven politieke denkers zoals Chantal Mouffe en Jaques Rancière uiting aan hun ongenoegen over het onderdrukken van antagonistische noties zoals exclusie, tegenstander en contestatie binnen de politieke sfeer. Hierbij argumenteren ze dat dit politiek herleidt tot een louter instrumenteel concept dat gericht is op de consensuele administratie van milieu, economie en andere domeinen. Tegengesteld aan een dergelijke instrumentele visie argumenteren zij dat het politieke moet begrepen worden als een ontologische dimensie die eigen is aan onze menselijke conditie. In haar boek *Over het Politieke* stelt Mouffe dat de menselijke maatschappij inderdaad essentieel politiek is omdat, eerst en vooral, "de behoefte aan collectieve identificaties, zelfs in samenlevingen die zeer individualistisch zijn geworden, nooit zal verdwijnen omdat ze constitutief is voor de menselijke bestaanswijze" en, ten tweede, omdat we "in het veld van de collectieve identiteiten altijd van doen hebben met de schepping van een 'wij' dat alleen maar kan bestaan als onderscheiden van een 'zij'".

Op dit punt stel ik voor om deze non-essentialistische thesis uit te breiden van de sociale naar de natuurlijke sfeer, waar-

bij de grens tussen beide komt te vervaagen en de Moderne Constitutie dus wordt herroepen. Op basis van mijn compositionistische wetenschapsvisie wil ik immers beargumenteren dat elke constructie van een objectiviteit, zij het een identiteit of een wetenschappelijk feit, relationeel is in de zin dat haar mogelijksvoorwaarde de affirmatie van een exclusie inhoudt. Dit inzicht vormt de kern van mijn betoog: wetenschap, begrepen als een gesitueerd, zorgvuldig compositiewerk, is noodzakelijkerwijs politiek in de zin dat ze een scheiding aanbrengt tussen datgene wat in rekening wordt gebracht en wat niet, of, met andere woorden, tussen de zogenaamde internaliteiten en externaliteiten van een bepaald wetenschappelijk paradigma.

Zo toont de geschiedenis van klimaatmodellering aan dat atmosferische wetenschappers er enkel in geslaagd zijn om de kwestie van klimaatverandering te bevatten door de complexe sociale relaties die de drijvende krachten vormen achter broeikasgasemissies te negeren en zich gericht te focussen op hun universele fysische eigenschappen, dit alles ingegeven vanuit de eerder aangehaalde bezorgdheid om homogeniteit en voorspelbaarheid. Op dit punt wordt het ook duidelijk dat een verschillende interpretatie van de 'gesitueerdheid van de wetenschap' – het besef dat wetenschap een menselijke en daardoor noodzakelijk perspectiefgebonden en waardegeladen onderneming is – aan de basis ligt van het onderscheid tussen mijn bewering dat wetenschap politiek is en de binnen STS, en dan vooral de sociaal-constructivistische tak ervan, wijd-verbrede onderkenning dat wetenschap

niet-neutraal en ambivalent is. Deze laatste interpretatie verstaat de gesitueerdheid van de wetenschap immers negatief als resulterend in een beperkte, suboptimale kennis van het probleem in kwestie die bovendien in toenemende mate 'gecontamineerd' raakt met onzekerheid en subjectieve waarden, naarmate het probleem meer concreet (lees: niet isoleerbaar van zijn omgeving) is. Mijn claim dat wetenschap politiek is, daarentegen, verstaat de gesitueerdheid van de wetenschap positief in de zin dat het perspectief werkelijk constitutief wordt gedacht voor de geconstrueerde kennis en als noodzakelijkerwijs resulterend in een scheiding tussen wat in rekening is gebracht in de uiteindelijke compositie en wat niet.

5. Klimaatpolitiek begrepen als een eindeloos compositiewerk

Door Latours constructivistische visie op de wetenschappelijke praktijk te verbinden met een antagonistische opvatting van het politieke, heb ik getracht de weg vrij te maken voor het gelijktijdig herdenken van de sociale en de natuurlijke sfeer als één politieke orde die samengehouden wordt door de constitutieve rol van bezorgdheid. Wanneer we de vraag 'Waar moeten we belang aan hechten?' immers op die manier politiek begrijpen als een vraag die a priori een scheiding aanbrengt, verleggen we de aandacht van een redetwist over feitelijke kwesties in termen van 'waar' en 'vals' naar een debat over kwesties van belang in termen van met

wie en waarmee rekening moet gehouden worden. Voorbij het wereldbeeld van de Moderne Constitutie met zijn gescheiden sociale en natuurlijke sferen, ontsluit zich op die manier een conceptuele ruimte die het toelaat om het klimaatprobleem als een sociaal-natuurlijke compositie te denken. Waar klimaatverandering, vanuit een natuurwetenschappelijk perspectief, voornamelijk een kwestie is van broeikasgasconcentraties, is het vanuit het geschetste compositieperspectief in potentie evenzeer een kwestie van de machinaties binnen de auto-industrie, de politiek van het Kyoto-protocol, de evoluties in klimaatmodellering, de ongelijke machtsverhouding in noord-zuidhandelsrelaties, de dreigende overstroming van de Malediven enzovoort.

Zoals ik reeds aangaf, beroept een aanpak van rationele besluitvorming zich op het vermeende universalisme van een feitelijk-wetenschappelijke probleemformulering (in het geval van het klimaat in termen van een atmosferische CO₂-concentratie die gestabiliseerd moet worden) en daarbij richt hij zich onvermijdelijk tot een ongedifferentieerd universeel 'wij' om een gevoel van globaal burgerschap te creëren (zoals in: "wij moeten onze CO₂-uitstoot met 90% reduceren"). In de afwezigheid van enige andere overtuigingskracht zijn 'wij' echter eerder geneigd om te handelen als passieve toeschouwers dan als actieve participanten in het vormgeven van onze onderling verbonden maar verschillende toekomsten. Het compositieperspectief laat nu toe om een fundamenteel hiaat bloot te leggen in een dergelijke aanpak van rationele besluitvorming die erin bestaat

om een wetenschappelijke consensus te vertalen in een politieke consensus. Deze vertaalslag van wetenschap naar beleid is immers gefundeerd op het vermeende universele, niet-uitsluitende karakter van feitelijk-wetenschappelijke kennis. Maar dit druipt in tegen het wezenlijke kenmerk van wetenschap dat mijn compositievisie centraal stelt: begrepen als een menselijke, zorgvuldige praktijk, scheidt en verdeelt wetenschap noodzakelijkerwijs. Zo is er vanuit ontwikkelingslanden reeds overtuigend beargumenteerd dat de poging om een globale emissiehandel op touw te zetten die gefundeerd is op de universele feitelijk-wetenschappelijke eigenschappen van broeikasgasemissies (hun zogenaamde 'global warming potential') in wezen de historische oorsprong van die emissies uitwist, waardoor bijvoorbeeld het verschil tussen luxe-emissies en overlevingsemisies aan het politieke debat wordt onttrokken. Het maakt met andere woorden geen verschil of een ton CO₂ nu afkomstig is van het armoedige houtskoolvuurtje waarmee een Tanzaniaanse gemeenschap haar maaltijden bereidt, dan wel de atmosfeer is ingeblazen door een welvarende SUV-eigenaar.

Het is belangrijk in te zien dat in de vertaalslag van wetenschap naar beleid die aan de basis ligt van rationele besluitvorming het zorgvuldige compositiewerk dat nodig is om feitelijk-wetenschappelijke kennis tot stand te brengen verdoezeld wordt. Hierdoor rest er het beleid niets dan het consensuele technocratische management van risico's en onzekerheden. Deze aanpak wordt vanuit bepaalde constructivistische invalshoeken trouwens tot op zekere hoogte verdedigd. Zoals ik eerder

aangaf, hangen vooral sociaal-constructivisten nog dikwijls vast aan het – op zijn minst asymptotisch bereikbare – ideaal van een waarde vrije wetenschap. Vanuit een pragmatisch oogpunt pleiten zij dan ook voor het 'omgaan' met de ongewilde neveneffecten van een gesitueerde, niet-ideale wetenschap. Het ware erfgoed van het constructivistische gedachtegoed bestaat mijns inziens evenwel in het inzicht dat het aankaarten en oplossen van kwesties van belang een politiek proces van compositie behelst, waarbij politiek wordt opgevat als een tegensprekelijk debat over de vraag met wie en waarmee rekening moet worden gehouden. Een dergelijk proces veronderstelt dat betrokkenen openstaan voor alternatieve, andersluitende maatschappijvisies en de compositie daarvan is een van de belangrijkste uitdagingen voor de politiek. Van cruciaal belang hierbij is het inzicht dat een dergelijk compositiewerk een in wezen oneindig proces behelst, omdat uitsluiting en antagonisme er tezelfdertijd de mogelijkhedenvoorwaarden van vormen en de onmogelijkheidsvoorwaarden van de finale realisatie ervan. Een wezenskenmerk van het compositieperspectief is inderdaad dat de compositie nooit compleet is.

Een dergelijk idee van politiek als een oneindig compositiewerk dat zich ent op de fundamentele dialectiek tussen in- en exclusie wordt mijns inziens overtuigend geïllustreerd door de internationale strijd voor milieu- en klimaatrechtvaardigheid. Eerder dan vanuit een wetenschappelijke benadering is deze strijd immers ingegeven vanuit een dagdagelijkse confrontatie met de nefaste effecten van een energie- en grondstoffenverslindend westers ont-

wikkelingspatroon. Een gigantische vleesconsumptie die in stand wordt gehouden door het kaalkappen van het Amazone-woud ter wille van de veevoederindustrie; auto's, al dan niet elektrisch, die alleen maar kunnen blijven rijden omdat niemand zich zorgen maakt over de verwoestende effecten die olie- en uraniumontginning hebben op de lokale bevolking: het zijn maar enkele van de kwesties die niet meetellen in de schijnwerkelijkheid die de verafgode economische modellen ons voorspiegelen. Binnen de contouren van een compositiepolitiek die ik hierboven heb geschetst, kan deze strijd voor milieurechtvaardigheid nu begrepen worden als een werkelijk politieke beweging, in de zin dat ze begrepen kan worden als een collectieve identificatie die zich ent op de externaliteiten van het westerse, neoliberale groeiparadigma. Op deze manier gedacht, opent zich een politieke ruimte waarin het mogelijk is niet-duurzame realiteiten, die als externaliteiten onmogelijk serieus genomen kunnen worden binnen het westerse neoliberale model, bloot te leggen en in vraag te stellen aan de hand van alternatieve maatschappijvisies. Inderdaad, het werkelijk interessante aan deze externaliteiten van het westerse groeiparadigma is dat ze de potentie hebben om de neoliberale grondslagen ervan fundamenteel in vraag te stellen.

De starre en soms dwarse houding die ontwikkelingslanden bij herhaling hebben aangenomen tijdens de klimaatonderhandelingen, zoals recent nog geïllustreerd door het halsstarrige verzet van Bolivia tegen een zwak akkoord op de klimaat-top in Cancún, begrijp ik vanuit eenzelfde optiek. Mijns inziens moet hun eis voor

strikte, stringente emissiedoelstellingen voor ontwikkelde landen begrepen worden vanuit hun bezorgdheid over de externaliteiten van het westerse ontwikkelingspatroon en over de manier waarop die hun eigen ontwikkeling bedreigen, eerder dan vanuit hun vermeende fascinatie met een koolstofarme economie. Binnen de contouren van een liberaal consensusbeleid kan hun politieke eis om rekening te houden met deze externaliteiten binnen een alternatief ontwikkelingspatroon zich evenwel niet anders voordoen dan als radicale oppositie. Daarom worden ze geculpabiliseerd als zouden ze met het ondermijnen van de consensus de wereld naar de verdoemenis leiden. In lijn met mijn compositieperspectief stel ik evenwel voor de impasse in de VN-klimaatonderhandelingen te omarmen als een politiek feit. Mede als gevolg van de onwrikbare houding van de ontwikkelingslanden is de verlamdende consensuele klimaatpolitiek van de VN die onder dwang van een apocalyptisch CO₂-verhaal wordt opgelegd, in Kopenhagen op zijn eigen grenzen gebotst. De tijd is rijp om het klimaat – en in het verlengde daarvan het milieu – te laten heropleven als een kwestie van daadwerkelijk politiek belang die openstaat voor debat en contestatie tussen alternatieve maatschappijvisies, zodat het op die manier een wezenlijk onderdeel kan vormen van maatschappelijke verandering. Wanneer we klimaatverandering zo begrijpen als een kwestie van belang eerder dan als een feitelijke kwestie, kan ze immers onmogelijk worden vormgegeven in termen van zuiver wetenschappelijke criteria waaraan een koolstofarme economie moet voldoen, en al evenmin worden terugge-

bracht tot louter persoonlijke meningen of voorkeuren. Veeleer houdt de compositie van klimaatverandering als kwestie van belang een tegensprekelijk politiek debat in over de vraag waar onze aandacht en zorg naartoe moeten gaan, en roept zij alles en iedereen op tot het herdenken van onze samenleving.

6. Epiloog: Naar een politiek van het denkbare

Dit brengt me, bij wijze van nabeschouwing, tot mijn reeds herhaaldelijk geformuleerde pleidooi voor een overgang van een 'politiek van het kenbare' naar een 'politiek van het denkbare'. Een politiek van het kenbare, waarvan ik getracht heb aan te tonen dat het VN-klimaatbeleid een paradigmatisch voorbeeld is, is gefundeerd op 'wat gekend kan worden'. Binnen de contouren van een dergelijke politiek worden duurzame toekomstën typisch uitgedacht in termen van technisch-wetenschappelijke parameters zoals CO₂-concentraties. Deze laatste leggen dan de grenzen op waarbinnen het maatschappelijk debat zich kan afspelen, waarbij het debat stilzwijgend gereduceerd wordt tot een discussie over technologische risico's en economische belangen. Binnen een dergelijk beleid van risicomangement maken de concrete levensvormen en socio-technische praktijken die uiteindelijk gestalte moeten geven aan een duurzame toekomst geen deel uit van het debat.

Een 'politiek van het denkbare' is daarentegen gefundeerd op 'wat gedacht kan worden' en zij heeft haar vertrekpunt in

het uitdenken en bediscussiëren van alternatieve levensvormen en socio-technische praktijken in termen van het goede leven. Ter illustratie van hoe een dergelijke politiek van het denkbare zich zou kunnen onderscheiden van de heersende politiek van het kenbare kom ik nog eens terug op het wijdverbreide enthousiasme rond de ontwikkeling van de elektrische auto in de zogenaamde transitie naar een koolstofarme economie. In deze context wordt de elektrische wagen typisch gepromoot binnen een feitelijk-wetenschappelijk discours rond koolstofefficiëntie; een duidelijk geval van een politiek van het kenbare. Daarbij is het frappant hoe binnen het maatschappelijk debat de nadruk steeds wordt gelegd op datgene wat de elektrische versie voorlopig nog ondergeschikt maakt aan de klassieke benzine- of dieselwagen: een kleiner bereik, beperkter acceleratievermogen en een lagere topsnelheid. Het wegwerken van die verschillen wordt dan ook naar voor geschoven als evidente uitdaging voor een innovatieve, groene economie. Zoals reeds gezegd: innovatie moet blijkbaar vooral meer van hetzelfde brengen. Vanuit een politiek van het denkbare en haar focus op levensvormen en socio-technische praktijken zou diezelfde 'onvolmaakte' elektrische wagen evenwel kunnen worden 'herdacht' binnen een alternatieve rationaliteit waarbij zijn zogenaamde beperkingen worden omgebogen in maatschappelijke zegeningen. Niet alleen zou zijn lagere topsnelheid en acceleratievermogen kunnen worden aangegrepen om een veiligere en minder hectische verkeerssituatie te bewerkstelligen; het beperkte bereik en vermogen van de elektrische wagen zouden daarenboven

de opstap kunnen vormen naar een meer duurzame en aangename levensstijl. Misschien kan het er mensen toe aanzetten om op een andere manier over afstand en tijd te denken en de vermeende noodzaak van een onbeperkte automobilititeit te verwerpen als een last.

Wat dit prille idee, in al zijn onvolkomenheden en ondoordachtheden, ook laat zien is dat mijn notie van een 'politiek van het denkbare' niet hoeft geassocieerd te worden met revolutionaire ideeën of een hang naar het radicaal nieuwe, laat staan met een terugkeer naar een nostalgisch verleden. Wel integendeel. Een politiek van het denkbare neemt haar vertrekpunt in datgene wat reeds is en bepleit, voorbij het criterium van efficiëntie, een herschikking van bestaande elementen binnen een nieuwe compositie. Net zoals bij mijn kritiek op de vermeend neutrale feitelijk-wetenschappelijke formulering van milieuproblemen, is het ook hier van belang dat het onderkennen van ons technologisch-wetenschappelijk geconditioneerd bestaan impliceert dat we aandacht hebben voor de niet-neutrale manieren waarop wetenschap en technologie menselijke praktijken mee vormgeven. Het is enkel door in te zien hoe het menselijk bestaan binnen concrete levensvormen altijd al diepgaand verweven is geweest met wetenschap en technologie en door het uitdenken van alternatieve socio-technische levensvormen, dat we een begin kunnen maken met een politiek van het denkbare die in staat is de vraag naar het goede leven in onze hedendaagse maatschappij op een adequate manier aan de orde te stellen.

Noot

1. In dit verband, en met het oog op mijn verdere betoog, is het interessant om kort de ontstaansgeschiedenis van het IPCC in herinnering te brengen. Het is van belang te weten dat de eerste pogingen om een klimaatbeleid gestalte te geven gebaseerd waren op de rechttoe rechtaan wetenschapsgedreven aanpak die geleid heeft tot de zeer succesvolle Conventie van Wenen over ozon (1985). Deze initiële ad-hoc aanpak faalde echter, omdat broeikasgasemissies, nauw verbonden met het gebruik van fossiele brandstoffen, socio-economisch veel 'penetranter' bleken te zijn dan ozonafbrekende substanties. Daar waar fossiele brandstoffen als het ware doordringen tot in de kleinste adertjes van onze economie, vind je ozonafbrekende stoffen slechts terug in een heel beperkt aantal producten en toestellen. Het toenemende besef van deze politiek-economische gevoeligheid van de klimaatkwesitie leidde uiteindelijk tot de oprichting van het IPCC dat moest fungeren als een soort bemiddelende instantie tussen wetenschap en beleid: enerzijds diende het IPCC de wetenschappelijke basis te verstevigen door het institutionaliseren van de consensus via internationale participatie, anderzijds was de oprichting van het IPCC in eerste instantie ook expliciet bedoeld om 'tijd te winnen' en de politieke commotie tot bedaren te brengen door onmiddellijke actie uit te stellen.

Bibliografie

- Agrawala, S. (1998). Context and Early Origins of the Intergovernmental Panel on Climate Change. *Climatic Change* 39 (4), 605-620.

- Demeritt, D. (2001). The Construction of Global Warming and the Politics of Science. *Annals of the Association of American Geographers*, 91 (2), 307-337.
- Edwards, P. (2010). *A Vast Machine*. Cambridge (MA) & London: The MIT Press.
- Goeminne, G. (2010). Once Upon a Time I Was a Nuclear Physicist. *Perspectives on Science*, 19 (1), 1-31.
- Goeminne, G. (2011). Has Science Ever Been Normal? On the Need and Impossibility of a Sustainability Science. *Futures*, 43 (6), 627-636.
- Latour, B. (1987). *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Latour, B. (2004). *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Mouffe, Chantal (2005). *Over het Politieke*. Kampen: Uitgeverij Klement.
- Rancière, J. (1998). *Disagreement*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Swyngedouw, E. (2010). Apocalypse Forever? Post-political Populism and the Spectre of Climate Change. *Theory, Culture & Society*, 27 (2-3), 213-32.
- Wynne, B. (2010). Strange Weather, Again: Climate Science as Political Art. *Theory, Culture & Society*, 27 (2-3), 289-305.

Besturen zonder regering?

Marc Hooghe, Koen Schoors en Derk-Jan Eppink

Inleiding

Herman Lelieveldt (Roosevelt Academy
Middelburg)

Op donderdag 17 februari 2011 nam de Belgische staat het wereldrecord regeringsvorming over van Irak, door reeds 249 dagen bezig te zijn met het samenstellen van een nieuwe coalitie voor de federale regering. Het ziet er naar uit dat België voor de eeuwigheid dit record op zijn naam zal kunnen schrijven. Bij publicatie van deze *Res Publica* weten we dat de teller de 500 dagen gepasseerd is. Kan een land het zo lang zonder regering withouden? Volgens Marc Hooghe is het antwoord daarop een volmondig ja. In zijn openingsstuk voor dit symposium verdedigt hij de stelling dat de inbedding van de Belgische nationale staat in een systeem van multilevel governance het bestuurlijke bouwwerk bijzonder robuust maakt. De EU houdt België bij de les voor wat betreft het economische en monetaire beleid. Tegelijkertijd is in de afgelopen decennia een groot aantal andere beleidsterreinen overgeheveld naar de gewesten en gemeenschappen, zodat ook daar ondanks het ontbreken van een nationale regering het beleid volop gemaakt en uitgevoerd kan worden. In zo'n situatie heeft de nationale bestuurslaag alle ruimte om er bij het vormen van een nieuw kabinet eens goed voor te gaan zitten, zonder dat het

dagelijkse reilen en zeilen van België er direct door in gevaar komt. Hooghe merkt aan het einde van zijn stuk wel op dat het misschien juist door die robuuste inbedding komt dat de verschillende politieke partijen zo op hun strepen gaan staan bij de vorming van een nieuwe regering en dat zij onverantwoordelijk gedrag in de hand kan werken, maar niettemin wijst hij de karakterisering van België als de zieke man van Europa resoluut af.

Econoom Koen Schoors heeft een wat minder positief oordeel over het functioneren van België als multilevel-staat. Hij betoogt dat de complexe verstrengeling van verantwoordelijkheden over verschillende Belgische bestuurslagen de kordate besluitvorming bij bijvoorbeeld de redding van de Dexia bank bemoeilijkt heeft. En ja, het is waar dat de EU België monetair en economisch in het spoor heeft gehouden, maar alleen voor zover het om het autonome door de ECB gevoerde beleid ging en niet wanneer lidstaten samen moesten besluiten over reddingspakketten. De snel dalende kredietwaardigheid van de Belgische economie is volgens Schoors de beste indicatie voor het afnemende vertrouwen in het vermogen van de Belgische staat om de zaken op orde te houden.

Derk-Jan Eppink, Nederlander maar al lange tijd woonachtig in België en Eu-

roparlementariër voor de Vlaamse Lijst Dedecker, volgt de lijn van Schoors en betoogt dat de afwezigheid van een nationale regering de aandacht afleidt van de zijns inziens broodnodige hervormingen op het gebied van de arbeidsmarkt en de pensioenen. Het consensuele meerlagige bestuur van België maakt het onmogelijk om tot krachtdadige vergaande maatregelen te komen die in zijn ogen onvermijdelijk zijn om België voor de langere termijn fiscaal op de rails te houden.

Wie de drie bijdragen overziet komt tot de conclusie dat de casus-België de bekende voors en tegens van multilevel government uitstekend illustreert. Waar de een de kracht van het systeem ziet in robuustheid en stabiliteit, ziet de ander juist het onvermogen om snelle en vergaande beslissingen te nemen. Wat alle drie de auteurs echter delen is de observatie dat de leiders op het nationale toneel te weinig de druk en verantwoordelijkheid lijken te voelen om na een lange periode van immobiliteit de handen ineen te slaan en een nieuwe regering te vormen. Hooghe merkt op dat dertig jaar geleden een te lang voortslappende politieke crisis tot een devaluatie van de Belgische frank zou hebben geleid en dat de politieke leiders daardoor bij de les werden gehouden. Maar ook zonder devaluatie is het niet ondenkbaar dat de externe druk van de financiële markten de leiders alsnog op tijd bij elkaar zal brengen. Als de nieuwe regering er dan uiteindelijk zal gekomen zijn, is dat misschien mede dankzij de druk van de *credit rating agencies* en de angst bij de politieke elite dat een verdere afwaardering van de kredietwaardigheid van België de levens-

vatbaarheid van het huidige stelsel alleen maar verder ondermijnt.

Zonder regering lukt het ook. Over de robuustheid van multilevel government

Marc Hooghe (hoogleraar politicologie, KU Leuven)

Het blijft bijzonder moeilijk om aan buitenlandse waarnemers en collega's uit te leggen dat België het al bij al niet zo slecht doet. Na de verkiezingen van juni 2010 moest het land het meer dan een jaar lang zonder volwaardige federale regering stellen, en daarbij werden vlotjes alle records voor de langste regeringsvorming ooit gebroken. In begin januari 2011 moest België het precies 208 dagen zonder regering stellen, en dat is langer dan Nederland erover deed in 1977. In het voorjaar van 2011 zag het er nog even naar uit dat er een sociale beweging zou ontstaan die protesteerde tegen het uitblijven van een regering, maar die beweging brak nooit echt door. Er werd een massale betoging georganiseerd in Brussel, de Gentse studenten 'vierden' het wereldrecord regeringsvorming op de hen kenmerkende luddieke wijze, maar tegen dat de examentijd was aangebroken stierf deze beweging een stille dood. De Belgische bevolking nam terug haar rol van lijdzame berusting op zich, zonder dat de mobilisatie duidelijke resultaten had gehad.

Buitenlandse waarnemers hebben het moeilijk om aan te nemen dat een land het ook wel zonder regering kan stellen,

omdat men telkens vertrekt vanuit het spookbeeld van een *government deadlock*. In augustus 2011 ontsnapte de Amerikaanse regering nipt aan een dergelijke kortsluiting, die was ontstaan als gevolg van de onenigheid tussen president Obama en het door de Republikeinen gedomineerde congres omtrent de begroting en de overheidsschuld. In het Amerikaanse systeem zijn de gevolgen van een dergelijke kortsluiting inderdaad fataal: er is geen begroting, overheidsdiensten worden gesloten, ambtenaren worden tijdelijk op non-actief gesteld, en in het ergste geval komen ook de uitkeringen in het gedrang. In vergelijking daarmee valt het in België zeer goed mee met de afwezigheid van een volwaardige regering: een aantal hoge ambtenaren moeten nu al meer dan een jaar wachten op hun benoeming of bevordering, maar intussen draait de administratieve molen wel gewoon verder. De dienstverlening aan de burger is eigenlijk nooit in het gedrang gekomen.

Een andere reden van ongerustheid is al evenmin gegrond. Af en toe krijgt men in buitenland de indruk dat België zich op de rand van de afgrond bevindt en dat de spanningen tussen de diverse taalgroepen elk moment kunnen escaleren. Niets is minder waar, natuurlijk. De afgelopen jaren was er op geen enkel moment sprake van politiek geweld, en de laatste keer dat iemand het leven liet bij de taalspanningen in België was in 1970, toen in Brussel een Franstalige militant werd vermoord door de extremistische Vlaamse Militanten Orde. Af en toe wordt er wel eens geprobeerd om te mobiliseren rond de taalkundige tegenstellingen, maar het suc-

ces daarvan blijft meestal beperkt tot enkele heethoofden die heel manmoedig een avondlijke gemeenteraad proberen te verhinderen in een Brusselse randgemeente. Meestal blijken er trouwens meer politieagenten dan demonstranten aanwezig te zijn. Dit gebrek aan mobilisatie toont nog eens het heel bijzondere karakter aan van de huidige Belgische politieke crisis. Die crisis situeert zich vooral op het niveau van de politieke elite, terwijl de bevolking relatief passief blijft. Alle bevolkingsonderzoeken tonen keer op keer aan dat de extreme nationalistische gevoelens in België beperkt blijven en enkel voorkomen bij een kleine groep van de bevolking. Ook de meest recente verkiezingsuitslag verandert niets aan deze sociologische wetmatigheid.

Het geruststellende nieuws is dus dat het openbare leven in België niet is stilgevalen; de administratie werkt zoals altijd en van geweld is helemaal geen sprake. Wil dat zeggen dat een land verder kan functioneren zonder regering? Een aantal economen stelden dat juist het feit dat België geen volwaardige regering heeft, zorgt voor de relatief gunstige economische prestaties in het land. Politici kunnen immers geen nieuwe initiatieven aankondigen of geen nieuwe maatregelen nemen, zodat de overheidsbegroting min of meer binnen de perken blijft. Of, om het wat positiever uit te drukken: een aantal Europese landen heeft zich in een paniecreactie of om ideologische redenen laten verleiden tot drastische en bruuske besparingsmaatregelen. Dat leidt uiteraard tot de nodige bezorgdheid dat een dergelijke ingreep negatieve effecten zal hebben op

de binnenlandse consumptie, met alle gevolgen van dien voor de economie. In België loopt het niet zo'n vaart, en dat blijkt uiteindelijk de meest effectieve manier om het overheidstekort weer min of meer op het goede spoor te krijgen.

Sommige liberale of libertaire economen zien in de Belgische 'case' dan ook het ultieme argument dat *less government* per saldo beter is voor de economie: hoe minder de overheid zich met het economische leven bemoeit, hoe beter de markt uiteindelijk zal functioneren. Dat lijkt me echter de verkeerde diagnose: de Belgische economie en de Belgische samenleving in het algemeen hebben niets te maken met 'minder overheid', en men zou zelfs stellen: integendeel. Het systeem van *multilevel government* zorgt ervoor dat het tijdelijk wegvallen van één beleidsniveau zonder al te veel problemen kan worden opgevangen door de overige beleidsniveaus. Dat wordt meestal betreurd, en het kan gezien worden als een probleem van democratische legitimiteit, maar uiteindelijk was het hele proces van Europese integratie ook juist bedoeld als stabiliteitsmechanisme. Zeventig jaar geleden zouden een gebrek aan regering, de aanwezigheid van een onverantwoorde regeringsleider of van gevaarlijke volksmenners, of een agressief bewind in een Europees land beschouwd worden als een echte ramp. Dat hoeft nu niet langer het geval te zijn, juist omdat het Europese niveau zorgt voor de noodzakelijke omkadering en stabiliteit. Europa zorgt er met andere woorden voor dat de politiek in de lidstaten tegen een stootje kan.

Er zijn drie elementen waarom het in België nog relatief goed gaat, en in elk geval

veel beter dan buitenlandse waarnemers soms verwachten. Ten eerste is multilevel government in de praktijk al het dominante bestuurspatroon. Ten tweede manifesteert de Europese Unie zich geleidelijk als meest dominante speler binnen dat patroon. Ten derde blijft de traditie van consensusbesluitvorming nog altijd bestaan, ondanks het feit dat het politieke spel de afgelopen jaren wel bijzonder hard werd gespeeld.

Multilevel government komt er, kort samengevat, op neer dat het overheidsbeleid niet langer afhankelijk is van één bepaald beleidsniveau, maar tot stand komt op basis van een ingewikkelde interactie tussen de verschillende beleidsniveaus. In heel de literatuur omtrent multilevel government overheerst een zekere bezorgdheid: zullen al die beleidsniveaus er wel in slagen met elkaar samen te werken? Wordt het daardoor niet allemaal wat te complex? Hoe kan men democratische representativiteit en legitimiteit waarborgen als het uiteindelijk niet meer duidelijk is wie er verantwoordelijk is voor een bepaald beleid?

De Belgische case laat echter zien dat multilevel-beleid ook één groot voordeel heeft, namelijk het feit dat het veel robuuster is. Een slecht functionerende regering leverde vroeger bijna automatisch een ramp op voor de bevolking. Een goed functionerend systeem van multilevel government kan daarentegen wel tegen een stootje. Dat is zeker het geval voor België, waar gewesten en gemeenschappen een zeer grote mate van autonomie vertonen en *de facto* gewoon verder werken. Ik wil hiermee uiteraard niet beweren dat het

een goede zaak is voor het land om zo lang zonder regering te zitten, en het lijkt me niet noodzakelijk een voorbeeld dat moet nagevolgd worden. Maar men kan wel stellen dat de afwezigheid gedurende meer dan een jaar van één beleidsniveau op het eerste gezicht niet lijkt te zorgen voor onherstelbare schade. De regering van lopende zaken lijkt goed op de winkel te passen, en het economische weefsel van het land is niet uit elkaar gescheurd. Op langere termijn zou stuurlaarsheid er misschien kunnen voor zorgen dat België minder aantrekkelijk wordt als investeringsland, maar het hoge opleidingsniveau van de beroepsbevolking, de talenkennis en de centrale ligging binnen Europa blijven tot nader order stabiele kenmerken van de Belgische economie.

De beschrijving van het systeem van multilevel government is niet nieuw, en de eerste formulering dateert inmiddels van twee decennia geleden. Maar in die klassieke literatuur ging men er nog vanuit dat de verschillende niveaus min of meer dezelfde status hadden en gedwongen waren samen een oplossing uit te doken. De economische gebeurtenissen van het afgelopen jaar hebben dat systeem echter omgegooid, en de Europese Unie is nu zonder meer de dominante speler geworden, die in sommige gevallen zelfs een dwangtoezicht kan uitoefenen op de lidstaten. De invoering van de euro heeft op een subtiele wijze de hiërarchie omgegooid. In de jaren zeventig van de vorige eeuw konden lidstaten nog de illusie koesteren dat ze vrijwillig lid waren geworden van de toenmalige Europese Gemeenschap en dat ze er dus even vrijwillig zou-

den kunnen uitstappen. De huidige crisis toont aan dat het bijna onmogelijk is nog uit de eurozone te stappen. Als het goed gaat met de economie, is er geen enkele reden om een dergelijke drastische stap te zetten. Als het slecht gaat met de economie, betekent een verlaten van de eurozone bijna onvermijdelijk een drastische verarming van de bevolking, en uiteraard is geen enkele regering geneigd om voor die optie te kiezen. De Europese Unie heeft dus veel meer macht en invloed verworven dan ooit tevoren. Uiteraard is er veel kritiek op het feit dat de Unie veel te traag en te twijfelend heeft gereageerd op de Griekse crisis. Maar wanneer men het vanaf een zekere afstand bekijkt, zal men tot de conclusie moeten komen dat in de afgelopen jaren een enorme stap voorwaarts werd gezet naar een echt Europees beleid. Twintig jaar geleden nam Jacques Delors een risicovolle gok door te pleiten voor een eenheidsmunt, zonder dat er ook een echte economische regering was. Elke econoom zou hem toen verteld hebben dat je net het omgekeerde moest doen. Maar de gok lijkt, met veel crisissen en noodoplossingen, wel te werken: de totstandkoming van een Europees economisch beleid is onvermijdelijk. De munt zal uiteindelijk zorgen voor het gecoördineerd economisch beleid, en niet omgekeerd.

Die grotere rol van de Europese Unie verklaart waarom de gevolgen van de huidige crisis al bij al beperkt blijven. Ook in de jaren zeventig van de vorige eeuw verloren de Belgische politici heel veel tijd met het blussen van allerlei communautaire brandjes. Het gevolg was dat de begro-

ting totaal uit het oog werd verloren en dat een enorme staatsschuld werd opgebouwd. De Belgische bevolking betaalt nu nog de prijs voor het feit dat een generatie politici toen verblind werd door het nationalistische virus. Een deel van de politici is nu misschien net zo kortzichtig en zelfs destructief te noemen, maar de Europese Unie houdt de teugels strak in de hand en maakt het onmogelijk dat het begrotingstekort nog zou ontsporen. Dertig jaar geleden betaalden de Belgen de opstoot van het nationalisme met een collectieve verarming; nu is dat uitgesloten en de Europese regels functioneren hier als veiligheidsmechanisme.

Een derde belangrijk element is dat België – ondanks alles – nog steeds een consensusdemocratie is. Tegenwoordig is het wel modieus om te doen alsof België dat traditionele besluitvormingspatroon heeft verlaten en dat we zijn opgeschoven naar een duidelijker meerderheidssysteem. Een deel van de Vlaamse partijen probeert in elk geval op een eerder brutale wijze de kracht van de numerieke meerderheid van de Vlamingen uit te spelen. Dat blijft echter een minderheidsverschijnsel. De stelling dat de nu al sinds 2007 aanslepende politieke problemen het einde zouden betekenen van de consensusbesluitvorming berust op een hardnekkig misverstand. Consensusdemocratie of pacificatiedemocratie betekent niet dat er geen fundamentele conflicten bestaan, dat de politieke elite knus bij elkaar op de sofa zit en dat telkens opnieuw een mooi compromis wordt bedacht, waarna men gezellig samen een kopje thee drinkt. Ook als je de basisteksten van Lijphart en andere

auteurs bekijkt, is dat nooit de definitie geweest van een consensusdemocratie. Integendeel zelfs, de pacificatie komt er slechts om een einde te maken aan een scherp conflict. Duidelijke tegenstellingen en consensusdemocratie zijn dus onvermijdelijk met elkaar verbonden: als we het allemaal gezellig eens waren met elkaar, dan hoefden we helemaal geen consensusdemocratie te ontwikkelen. De basisregel is echter dat er, uiteindelijk, na alle felle conflicten, toch altijd een voldoende mate van eliteconsensus ontstaat om de stabiliteit van het systeem te waarborgen. Die consensus is er niet noodzakelijk in alle politieke systemen, en hier kunnen we terug verwijzen naar het voorbeeld van de Verenigde Staten. De ideologische polarisering van de politieke verhoudingen is daar nu zo uitgesproken dat met name de Tea Party Movement liever kiest voor een ineenstorting van het systeem dan voor het tot stand komen van een compromis. Ondanks alle tegenstellingen en ondanks alle retoriek is het in België nooit zo ver gekomen en de politieke elite weet uiteindelijk steeds tot een akkoord te komen. In het midden van de felste verklaringen over de taaltwisten in België bleken alle Belgische partijen, ook de extremisten, het roerend eens te zijn over het feit dat België zou deelnemen aan de militaire operatie in Libië. Zelfs diegenen die stellen dat België uiteindelijk moet verdwijnen, bleken toch de mening toegedaan dat België een goede reputatie moet sterk houden bij het Atlantisch bondgenootschap. Die consensus bleek even sterk op het ogenblik dat er een nieuwe directeur moest worden benoemd bij de Nationale Bank van België. Puur juridisch had men perfect het argu-

ment kunnen maken dat een dergelijke benoeming niet kan worden doorgevoerd door een ontslagnemende regering zonder werkbare meerderheid in het parlement. Maar opnieuw bleek iedereen voldoende pragmatisch om die benoeming erdoor te sluiten, zodat België ten minste een ernstig figuur zou slaan bij het Europees financieel toeverleg. Kortom, net zoals dat het geval was in het verleden, blijkt de Belgische politieke elite nog steeds in staat om een consensus te bewerkstelligen, en alle drastische verklaringen maken daarin geen verschil.

Ik wil deze bijdrage niet al te optimistisch afsluiten. Uiteraard is het geen goede zaak dat een land zo lang gedompeld blijft in een politieke crisis. Maar het is wel noodzakelijk de zaken in perspectief te plaatsen. Men stelt België vaak voor als een mislukte staat, waar alles verkeerd gaat en waar men er zelfs niet meer in slaagt een ernstige regering te vormen. In werkelijkheid zijn er echter geen objectieve indicatoren waaruit zou moeten blijken dat België het slechter doet dan vergelijkbare landen in de Europese Unie. De economische indicatoren zijn zelfs iets gunstiger dan gemiddeld. Sommige politici scheppen er blijkbaar een sardonisch genoegen in om België in het buitenland systematisch af te schilderen als de 'zieke man van Europa'. Het huidige systeem van een door de Europese Unie gedomineerd systeem van multilevel government blijkt in de praktijk echter voldoende resistent tegen allerlei aanvallen van politieke en communautaire koorst. De Europese Unie heeft alvast deze stresstest doorstaan. Er is echter één pervers effect van dit systeem van multilevel

government. In de studie van verkeersveiligheid is het een telkens terugkerend fenomeen dat technologische verbeteringen tenietgedaan worden door een verslechterend gedrag van de chauffeurs. Als men auto's veiliger maakt, gaan chauffeurs vanuit een vals gevoel van veiligheid gemiddeld sneller rijden, waardoor het effect op de verkeersveiligheid uiteindelijk wordt tenietgedaan. Nieuwe veiliger remsystemen zorgen ervoor dat autorijders minder voorzichtigheid aan de dag leggen, met alle fatale gevolgen van dien. In de politiek geldt blijkbaar hetzelfde. De Europese Unie garandeert een veiligheidsnet. Een politieke crisis van meer dan een jaar zou dertig jaar geleden zijn afgestraft met een devaluatie van de nationale munt, en dus met een collectieve verarming. Dat argument is weggefallen. Het resultaat is, ironisch genoeg, dat een deel van de politieke klasse zich volstrekt onverantwoordelijk gaat gedragen. Hier en daar wordt zelfs openlijk gepleit voor een verrottingsstrategie, ongeacht de enorme economische en sociale kostprijs van een dergelijke strategie. De Europese Unie speelt nu dus volop haar rol, maar door dat veiligheidsnet krijgen de bestuurder van België ook een vrijbrief om zich roekeloos, populistisch en onverantwoord te gedragen.

Zonder regering lukt het niet

Koen Schoors (hoogleraar economie
Universiteit Gent)

Marc Hooghe suggereert dat een multilevel government leidt tot een robuuster

systeem. Deze stelling is vatbaar voor gereede twijfel en discussie. Op zijn minst moeten we toegeven dat de robuustheid van een multilevel-systeem afhangt van de omgeving waarin de betreffende overheid functioneert. Indien de economische en politieke randvoorwaarden stabiel zijn en iedereen zijn of haar rol goed kent, dan kan de gelaagdheid van het systeem inderdaad misschien bijdragen tot de robuustheid ervan. Het is dan geen onoverkomelijk probleem meer dat er een niveau uitvalt, omdat de andere niveaus gewoon verder werken en de continuïteit waarborgen. Maar de vraag rijst of dit ook het geval is indien de economische en politieke randvoorwaarden volatiel zijn. Indien het partijlandschap bijvoorbeeld in één laag van de overheid sneller verandert dan in een andere laag, of indien er een zware economische en financiële crisis toeslaat, dan wordt al snel duidelijk dat de ingewikkelde interactie tussen de verschillende niveaus niet kosteloos is. Omdat het overheidsbeleid niet langer afhankelijk is van één bepaald beleidsniveau, maar tot stand komt op basis van een ingewikkelde interactie tussen de verschillende beleidsniveaus, ontstaan er immers coördinatiekosten. In kalme tijden valt er weinig te coördineren en valt het allemaal nog wel mee, maar in woelige tijden zijn timing en coördinatie van het grootste belang.

Denk bijvoorbeeld aan de redding van Dexia en de Gemeentelijke Holding. De belangen tussen de federale overheid, de gewesten, de provincies en de lokale overheden zijn hopeloos verstrengeld. De Gemeentelijke Holding is eigendom van de lokale overheden en provincies maar

heeft wel regeringscommissarissen van de federale regering en waarnemers van de gewesten in de raad van bestuur. De Gemeentelijke Holding was aandeelhouder van Dexia toen die bank in 2008 door onder andere de federale overheid, de gewesten en de Gemeentelijke Holding moest gered worden. De Gemeentelijke Holding moest daarvoor vers geld lenen, maar daartoe moesten de gewesten een waarborg van 450 miljoen verschaffen, waardoor die nu eigenlijk ook rechtstreeks in de Holding zitten. Bovendien namen de gewesten 120 miljoen euro schuld van de Holding over. Een groot deel van die leningen werd bovendien gegarandeerd met Dexia-aandelen als onderpand. Die zeer complexe samenwerking en moeilijke coördinatie heeft ervoor gezorgd dat de portefeuille gestructureerde producten, swaps en overheidsobligaties in Dexia onvoldoende werd afgebouwd en dat Dexia te afhankelijk bleef van interbancaire producten. Het gebrek aan herstructurering bij het hedgefonds Dexia is minstens voor een deel te wijten aan de multilevel government-context waarin de bank tot stand kwam en moest werken. Bij Fortis kwam er wel een echte *bad bank*; bij Dexia bleef al de rommel netjes in het huis en hoopte men dat het wel zou koelen zonder blazen. Dat heeft zich gewroken in 2011 toen Dexia opnieuw moest gered worden en de verschillende overheden lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan. Uiteindelijk won de federale overheid het pleit en nationaliseerde zij Dexia Bank België voor 4 miljard euro. De aandeelhouders (onder andere de gewesten en de Gemeentelijke Holding) bleven zitten met aandelen in

de sterfhuisconstructie Dexia, die ten onrechte *bad bank* wordt genoemd. Maar Dexia-aandelen vormden het voornaamste actief van de Gemeentelijke Holding en die zijn nu gesmolten als sneeuw voor de zon. De schulden zijn er nog. Dit betekent dat de Gemeentelijke Holding virtueel failliet is. En aan wie zijn die leningen verschuldigd? Voor 1,15 miljard euro aan Dexia Bank België, dus eigenlijk aan de federale overheid. Maar ook een deel aan de gewesten, die bovendien 450 miljoen euro waarborgen hebben uitstaan. Het gevolg was dat er onmiddellijk een gevecht in de regel uitbrak bovenop de schuldenberg over de vraag wie verantwoordelijk zal zijn en dus de verliezen in zijn of haar begroting zal opnemen. Ondertussen smelt de kredietwaardigheid van ons land razendsnel in het aanzicht van al dit gekrakeel en neemt het interestverschil met Duitsland angstaanjagende proporties aan. Tot zover de voordelen van multilevel government. Het is een aangename verwennerij in goede tijden maar een onbetaalbare luxe in tijden van oorlog, als er snel moeilijke beslissingen genomen moeten worden.

Het is inderdaad juist dat ons systeem van multilevel government toch nog steeds gepaard gaat met een consensusdemocratie. Uiteindelijk wordt er een overeenstemming bereikt. Maar die overeenstemming is de laatste jaren niet zozeer een akkoord waar ieder zich kan in vinden maar een soort tijdelijke wapenstilstand, omdat men het vechten even moe is geworden. De redding van de banken illustreert dit wonderwel. Die ene bank, Dexia, die een echte multilevel

overheidsinterventie nodig had, werd wel gered maar gewoon door het uitstellen en negeren van de echte kosten van de herstructurering. Dit patroon van uitstellen van moeilijke beslissingen vinden we terug op andere beleidsniveaus, bijvoorbeeld in de aanpak van de vergrijzing. De vergrijzingcommissie heeft reeds talloze, steeds minder positieve, rapporten geproduceerd, maar er gebeurt uiteindelijk niet veel, omdat het vastloopt op de coördinatie tussen de verschillende beleidsniveaus, waarbij iedereen wel meer ambtenaren wil aannemen, maar niemand wil opdraaien voor hun pensioenkost. Ons systeem van multilevel government werkt dus goed als alles goed gaat, maar heeft de overduidelijke neiging om belangrijke beslissingen uit te stellen. Deze eigenschap van beleidsmatige procrastinatie is geen bewuste verrottingstrategie maar het resultaat is hetzelfde: ook problemen die onder de mat geveegd worden, leiden uiteindelijk tot verrotting.

De gevolgen daarvan kan je ook zien bij een aantal belangrijke overheidsbedrijven, zoals bijvoorbeeld de Nationale Maatschappij van de Belgische Spoorwegen (NMBS). Het ontbreken van een federale regering maakt een politieke-consensusbedrijf als de NMBS volkomen stuurloos. Binnen de NMBS heerst er een bittere rivaliteit tussen de moederholding en de onderliggende maatschappijen NMBS (reizigersvervoer) en Infrabel (spoorinfrastructuur). Die drie bedrijven proberen vooral elkaar niet te laten scoren en verhinderen daardoor de uitwerking van tal van projecten die het leven van de klant zouden kunnen verbeteren. De scheidrechters van de vechtende

drie, de federale regering en de betreffende minister, geven al een tijdje niet thuis wegens ontslagnemend. Daarnaast moet de NMBS nog overeenkomen met gewesten provincies en lokale overheden, want allemaal willen ze meer en betere verbindingen zonder vertragingen en als het even kan rechtstreeks naar Brussel of, waarom niet, de luchthaven van Zaventem of zelfs London, Parijs en Amsterdam. En dat moet allemaal zonder al te veel investeringen in rollend materieel. Dat het bedrijf al die belangen niet langer kan verzoenen en daardoor operationeel langzaam onderuitgaat, is nu voor iedereen duidelijk. Ook de schuldteller (gegarandeerd door de federale overheid) loopt steeds roder aan. Maar het logische plan om minder rendabele en dure lijnen af te bouwen ten voordele van busverbindingen stuit op verzet van de betreffende lokale besturen, want velen willen het liefst tegelijkertijd in en buiten de stad wonen door middel van een snelle treinverbinding. Die lokale besturen ontbinden al hun duivels om hun eigen kleine voordeeltje thuis te halen. Ook de regionale verdeling van de praktische arbeid is voer voor discussie, want elke overheid verkiest natuurlijk werk in eigen streek.

Dit is trouwens niet het enige mobiliteitsdossier dat ten onder gaat aan de coördinatieproblemen van multilevel government. Andere voorbeelden zijn de jarenlange strijd tussen verschillende overheden over de geluidshinder rond de luchthaven van Zaventem en de steeds terugkerende coördinatieproblemen in verband met de ring rond Brussel. Het gevolg is verlies aan economische activiteit in Zaventem en aan mobiliteit in en

rond Brussel. Zelfs het masterplan voor de mobiliteit rond Antwerpen, brug of tunnel of wat het ook wordt, is uiteindelijk aan het verzanden in een discussie tussen de overheid van Antwerpen, de lokale overheden rond Antwerpen, het Vlaams Gewest, en zelfs de federale overheid, indien we de kost van het project moeten financieren met schuldfinanciering.

Alleen Europa zorgt voor een positieve noot, maar alleen omdat we er eigenlijk helemaal niets meer te zeggen hebben en er voor wat België betreft dus niet echt sprake is van coördinatiekosten. Op de echt beslissende momenten spreken de grote jongens met elkaar en lossen ze het samen op. Onze rol is gewoon Ja en Amen te zeggen. In het slechtste geval lijden we misschien onder de slechte coördinatie tussen de anderen die echt beslissen, omdat late en onvolledige beslissingen ook invloed hebben op ons landje. Dat is nu duidelijk het geval met de erg moeilijke bevalling van de uitbreiding van de Europese Financiële Stabiliteit Faciliteit (EFSF) die reeds werd overeengekomen op de top van 21 juli, maar waarvan de goedkeuring door alle landen tot eind oktober bleef aanslepen, terwijl de markten Europa ondertussen vrolijk aan stukken hakten en de Europese Centrale Bank (ECB) het puin mocht ruimen door de Italiaanse en Spaanse obligaties te kopen die voor het EFSF bedoeld waren. Maar zolang de Europese beslissingen verstandig zijn, is Europa misschien zo slecht nog niet in tijden van crisis. Het is bijvoorbeeld erg duidelijk dat het bestaan van de ECB België voor veel onheil heeft behoed. Het is de ECB

die de Belgische overheid en supervisors erop attent moest maken dat er erg dringende problemen waren met Fortis en Dexia, want die problemen waren in ons consensusmodel een beetje onder de mat geveegd. Het is ook de ECB die ons behoedde voor een totale ineenstorting zoals die IJsland in zeer vergelijkbare omstandigheden te beurt viel. En het is ook de ECB die de boot drijvende hield toen de landen er maanden over deden om het uitgebreide EFSF goed te keuren. Maar dat komt omdat de ECB een sterke onafhankelijke instelling is waarvan de beslissingen niet onmiddellijk afhangen van de coördinatie tussen lidstaten.

Op het moment dat er Europese beslissingen moesten genomen worden in coördinatie met alle partners, kregen we precies hetzelfde uitstelgedrag als in ons land vast te stellen valt. Denk bijvoorbeeld aan de verschillende rondes van zogenaamde Europese bankstresstests, gecoördineerd door de Europese Bank Autoriteit (EBA) maar uitgevoerd door nationale banken en supervisors van de betreffende landen op basis van informatie van de banken in kwestie. Een paar maanden nadat de eerste officiële bankstresstest in 2010 alle Ierse banken gezond had verklaard, gingen die *en masse* tegen de vlakke. Het patroon herhaalde zich in 2011 wanneer in de vroege zomer alle grote banken opnieuw gezond werden verklaard en enige maanden later Dexia met een misselijkmakende klap onderuitging. De Europese samenwerking leidt tot het uitstellen en vergoelijken van overduidelijke problemen en wordt dus gekarakteriseerd door precies dezelfde multilevel government-

problemen als we opmerken in België zelf. We hebben daarom ook nood aan Europese instellingen die, naar analogie met de ECB of de Europese Competitieautoriteit, volgens op voorhand bepaalde regels autonoom en snel beslissingen kunnen nemen indien dat nodig is. Een goed voorbeeld zou een echte Europese Bank Autoriteit zijn, die probleebanken herstructureert op basis van op voorhand vastgelegde principes en op voorhand bepaalde kostendelingen tussen landen, zodat geen enkele bank nog te groot is om te falen.

Ten laatste is het niet alleen zo dat wij lijden onder de coördinatieproblemen van de multilevel Europese overheid, al klagen we daar natuurlijk graag over. Het is natuurlijk ook omgekeerd zo dat heel wat andere landen lijden onder de coördinatieproblemen in ons Belgische multilevel government-model. De aangekondigde en verwachte, maar onvoorbereide val van Dexia heeft de hele banksector en bij uitbreiding de economie opnieuw naar het dal gesleurd. Ook de stijgende rente op Belgische overheidsschuld die hieruit is voortgevloeid, lijkt andere overheden te bedreigen en voor besmetting te zorgen. Maar dat hoeft ik u waarschijnlijk al niet meer uit te leggen. U heeft vast de koers van Dexia en de sterk oplopende rente zelf al gezien in de krant of op het journaal. Dan zijn volgens mij geen verdere woorden meer nodig. Welkom in België. Welkom in het land dat bij gebrek aan regering zichzelf aan de haren uit het moeras probeerde te trekken en daar vuile voeten en een koud hoofd aan overhield.

Alleen een federale regering kan hervormen

Derk-Jan Eppink (Lid van het Europees Parlement namens Lijst Dedecker)

Professor Marc Hooghe wijdt het leeuwendeel van zijn bijdrage aan argumenten die moeten staven dat de afwezigheid van een federale regering eigenlijk helemaal geen probleem is. De dienstverlening aan de burger kwam nooit in het gedrang, nationalistisch geïnspireerd geweld bleef uit, en de overige beleidsniveaus zorgden voor stabiliteit, met Europa op kop. Kortom: geen vuiltje aan de lucht. Om niet al te euforisch te klinken, sluit Hooghe zijn stuk af met de bedenking dat de politieke crisis toch een nefast kantje heeft. Het veiligheidsnet van een veelgelaagde overheid geeft politici immers een vrijbrief om zich "roekeloos, populistisch en onverantwoord" te gedragen. De verrottingsstrategie van een onverantwoordelijk deel van de politieke klasse beschouwt hij als pervers.

Het uitblijven van een federale regering is wel degelijk een probleem. De belangrijkste beleidsdomeinen waar hervormingen zich opdringen bevinden zich immers op het federale niveau; denk maar aan werkloosheidsuitkeringen, belastingen en pensioenen.

Om de aansluiting van België met de belangrijke industrielanden te vrijwaren, is een radicale hervorming van de verstarde arbeidsmarktwerking noodzakelijk. De overheid moet maatregelen treffen om de arbeid adelt-gedachte nieuw leven in te blazen. Het ombouwen van het huidige federale uitkeringsapparaat tot een acti-

veringsapparaat is daartoe een prioriteit. Werk is en blijft de beste sociale zekerheid. Willen we vooruit, dan moeten we eerst en vooral beseffen dat welvaartsdeling na welvaartscreatie komt. Werkloosheidsuitkeringen moeten daarom in de tijd beperkt worden tot maximaal 24 maanden, waarbij de precieze duur afhankelijk moet zijn van de al geleverde prestaties op de arbeidsmarkt. De uitkering mag bij aanvang van de werkloosheid gerust hoger zijn dan vandaag, maar dient geleidelijk af te nemen tot een minimum. Wie zijn uitkering verliest valt terug op het leefloon, zodat hij/zij alle belang heeft bij een snelle herinschakeling in de arbeidsmarkt. Zo kan de sociale zekerheid een trampoline worden die opvangt en terug aan de slag zet.

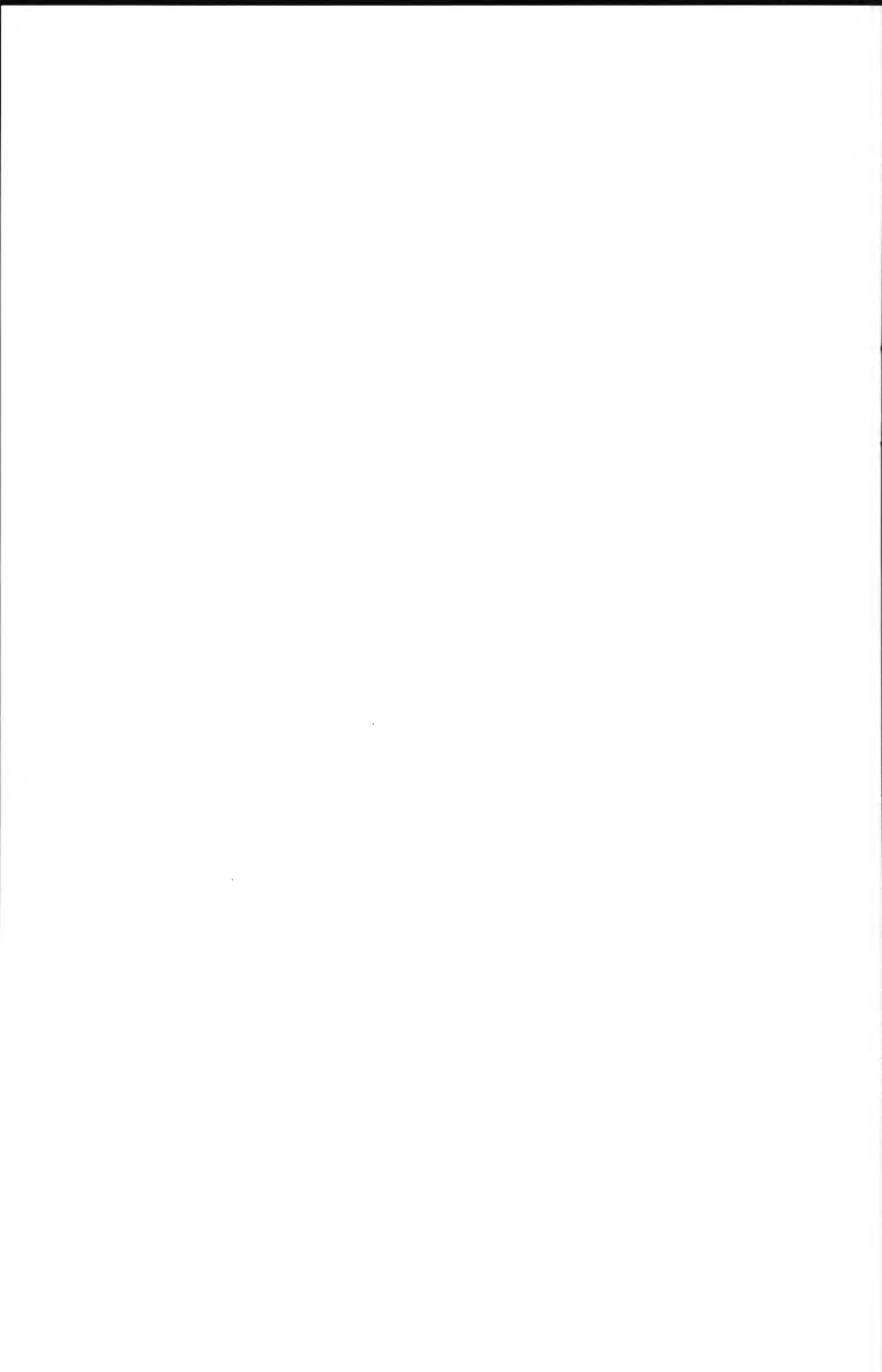
Belastingen dienen om een aantal maatschappelijke noden te lenigen. Maar de welvaart wordt bedreigd als de overheid te gulzig is. Het overheidsbeslag, dat is al het geld dat de staat bij de burger ophaalt, bedraagt in België 48% van het bruto nationaal inkomen. Dit betekent dat een Belg tot eind juni werkt voor de overheid en pas daarna voor zichzelf. Dit overheidsbeslag zou op korte termijn moeten teruggebracht worden tot de gemiddelde druk in de OESO-landen van 35%. Lastenverlaging geeft de economie meer adem, moedigt het ondernemen aan en verhoogt de koopkracht.

Er bestaan momenteel drie pensioenstelsels in België, wat niet efficiënt is. Er moet dus één enkele instelling komen die alle pensioenen berekent en uitbetaalt. Er zijn bovendien grote verschillen tussen het pensioen van een ambtenaar, een werknemer en

een zelfstandige. Hier is geen reden voor; iedereen verdient een gelijkaardige sociale bescherming. Zolang een vervroegde uitreding meer beloond wordt dan bestraft, blijft het systeem onrechtvaardig. Het brugpensioen moet dringend ontmoedigd en op termijn afgeschaft worden.

Stellen dat het enige probleem van het uitblijven van een federale regering in België

de 'verrottingsstrategie' van populistische en nationalistische partijen is, lijkt vanuit dit perspectief wel heel erg kort door de bocht. Het belang van aanbodpolitiek en een flexibele arbeidsmarkt is niet te onderschatten. Net hier heeft de federale overheid een belangrijke rol te vervullen die niet opgevangen kan worden door de andere lagen van de veelgelaagde overheid.

De inhoud maakt verschil: de dynamiek van parlementair vraaggedrag in België en Denemarken

Rens Vliegenthart en Stefaan Walgrave

SAMENVATTING VAN

Vliegenthart, R. & Walgrave, S. (2011). Content Matters: The Dynamics of Parliamentary Questioning in Belgium and Denmark. *Comparative Political Studies*, 44 (8), 1031-1059.

Het stellen van parlementaire vragen is een van de belangrijkste bezigheden van parlementariërs in West-Europa. Het is een middel om aan te geven welke onderwerpen van belang zijn en welke beleidsproblemen volgens hen moeten worden aangepakt. Voor leden van de oppositie is het vaak de belangrijkste manier om de regering onder druk te zetten. De vraag die in ons artikel centraal staat is: wat bepaalt hoeveel vragen parlementsleden stellen over een bepaald onderwerp? Het artikel is verschenen in een themanummer over het vergelijkende agenda-setting-project, waarin de analyse van politieke agenda's in termen van de relatieve aandacht voor verschillende onderwerpen centraal staat.

Om de onderwerpkeuze voor parlementaire vragen te begrijpen richten we ons op verschillende mogelijke verklaringen. De eerste factor die van belang zou kunnen zijn in landen met coalitieregerin-

gen is de inhoud van het regeerakkoord. Hoe meer aandacht een bepaald onderwerp in dit akkoord krijgt, hoe geschikter dit onderwerp voor oppositiepartijen is om de regering op aan te vallen. Ook parlementsleden van coalitiepartijen zullen onderwerpen die uitgebreid aan bod komen in het regeerakkoord speciaal in het oog houden en bij een mogelijke schending van de afspraken bewindspersonen van coalitiegenoten hierover vragen stellen. De tweede factor die we in beschouwing nemen zijn de preferenties van de partij waartoe het parlementslicid behoort, zoals vastgelegd in het partijprogramma: hoe meer aandacht een onderwerp in dat programma krijgt, hoe meer vragen leden van de partij over dit onderwerp zullen stellen. De derde factor is mediaberichtgeving: media informeren parlementsleden over onderwerpen waaraan zij aandacht kunnen besteden en waarmee zij

mogelijkerwijs electoraal kunnen scoren. Hoe meer aandacht voor een onderwerp in de media, des te meer aandacht parlementsleden aan dit onderwerp zullen besteden.

We verwachten dat de invloed van partijprogramma's en media sterker is voor leden van oppositiepartijen dan voor leden van regeringspartijen. Parlementariërs die tot de oppositie behoren worden op generlei wijze – formeel of informeel – beperkt in de onderwerpen waarover zij vragen kunnen stellen, terwijl hun collega's van de coalitiepartijen rekening moeten houden met gemaakte afspraken met en gevoeligheden van andere coalitiepartijen. Daardoor zal het voor de eerste groep parlementariërs makkelijker zijn zich te richten op de prioriteiten van de partij zoals weergegeven in het partijprogramma en zullen zij zonder beperkingen informatie uit de media kunnen gebruiken.

De verwachtingen worden getest in België en Denemarken, twee landen met een gelijkaardig politiek systeem, maar die sterk verschillen in de praktijk van het stellen van parlementaire vragen. Terwijl dit in Denemarken grotendeels een oppositie-aangelegenheid is, gebruiken in België ook coalitiepartijen dit instrument veelvuldig. Voor Denemarken richten wij ons grotendeels op schriftelijke vragen en een kleine hoeveelheid mondelinge vragen voor de periode 1984 tot 2003 (N = 43.638), voor België op de mondelinge vragen en interpellaties tussen 1991 en 2000 (N = 10.556). Voor iedere vraag wordt gecodeerd welk onderwerp centraal staat. Coderingen worden gedaan aan de hand van een gelijkaardig codeboek, waarin respectievelijk 23 en 25 hoofdonderwerpen

worden onderscheiden. Ook regeerakkoorden (alleen voor België), partijprogramma's en mediaberichtgeving (radionieuws in Denemarken, kranten en televisie in België) worden met behulp van dezelfde onderwerpclassificatie gecodeerd.

De analyse wordt uitgevoerd op een wekelijks niveau en betreft een *multilevel*-analyse, waarbij weken genest zijn in *issues*, die weer genest zijn in partijen. De afhankelijke variabele is het percentage van het totale aantal vragen dat gesteld wordt door een partij over een bepaald onderwerp. Als controlevariabele voegen we de waarde van de afhankelijke variabele een week eerder toe. Ook voor de onafhankelijke variabelen gebruiken we de waarden van de week ervoor, zodat de oorzaak in tijd aan het gevolg voorafgaat.

De resultaten bieden zowel in Denemarken als in België steun voor onze verwachtingen: in België komen onderwerpen die in het regeerakkoord genoemd worden vaker aan bod in parlementaire vragen. In zowel Denemarken als België geldt hetzelfde voor onderwerpen in partijprogramma's en mediaberichtgeving. De effecten van de laatste twee zijn in beide landen sterker voor oppositiepartijen dan voor coalitiepartijen. De invloed van het partijprogramma is zelfs licht negatief voor de Deense regeringspartijen. Dit zou te maken kunnen hebben met het verschillende gewicht dat Deense en Belgische politieke partijen toekennen aan hun partijprogramma's: in Denemarken is het eerder een samenraapsel van ideeën, terwijl het in België een manier is om het partijprofiel neer te zetten en eigenaar van onderwerpen te worden. Daar-

naast stellen Deense parlementariërs van coalitiepartijen met name 'ongevaarlijke' vragen die betrekking hebben op lokale of zelfs persoonlijke aangelegenheden en die niet direct een meer algemeen politiek belang hoeven uit te drukken. Ten slotte laten aanvullende analyses voor Denemarken zien dat mondelinge vragen alleen door mediaberichtgeving worden beïnvloed.

Dit artikel bevestigt het beeld van de parlementariër die zich in zijn of haar

gedrag laat leiden door de directe informatie-omgeving (media), de preferenties van de eigen partij (partijprogramma) en de institutionele positie waarin hij of zij zich bevindt (regeerakkoord). De studie is verder een voorbeeld dat aantoont hoe de *agenda-setting*-benadering gebruikt kan worden om het gedrag van politieke actoren te verklaren en invloedsrelaties tussen verschillende politieke instituties bloot te leggen.

Vetospelers en kieshervorming in België

Marc Hooghe en Kris Deschouwer

SAMENVATTING VAN

Hooghe, M. & Deschouwer, K. (2011), *Veto Players and Electoral Reform in Belgium*, *West European Politics*, 34 (3), 626-643.

Een typisch kenmerk van het Belgische politieke systeem is de proliferatie van het aantal mogelijke vetospelers, die de macht hebben om beslissingen te blokkeren. Hun aanwezigheid zorgt ervoor dat de besluitvormingscapaciteit van de Belgische politiek vaak beperkt blijft. Binnen de Belgische politiek zijn het niet alleen de grootste regeringspartijen die een veto kunnen uitoefenen, maar veelal ook de grootste partij per taalgroep, die zich immers kan opwerpen als de legitieme tegenwoordiger van die taalgroep. Voor grondwetswijzigingen geldt een systeem van speciale meerderheden, waardoor het aantal vetospelers verder wordt uitgebreid. In dit artikel gaan we na welke invloed vetospelers hebben gehad op het besluitvormingsproces inzake kieshervormingen in België. Kieshervormingen zijn een ideale *testcase*, omdat ze te maken hebben met de elementaire spelregels van het politieke systeem en we kunnen dus verwachten dat politieke actoren relatief behoedzaam zullen zijn om hierin wijzigingen aan te brengen. Ook in andere landen geldt dat kieshervormingen relatief zeldzaam voorkomen, en onze verwachting is dan ook dat ze in een systeem als

België nog moeilijker te realiseren zullen zijn. Hoewel er internationaal een aantal spectaculaire voorbeelden zijn van wijzigingen aan het kiessysteem, valt op dat de meeste landen zich toch kenmerken door een grote mate van stabiliteit. Dat geldt ook voor België waar, ondanks alle grote institutionele hervormingen, de basiskenmerken van het electoraal systeem zeer stabiel blijken te zijn. Dat illustreren we aan de hand van drie concrete cases. Bij die studies maken we gebruik van het door Rahat en Hazan (2011) ontworpen model, waarbij vooral wordt gekeken naar mogelijke belemmeringen voor het implementeren van kieshervormingen. Een knelpunt daarbij is in elk geval dat politieke actoren (en in eerste instantie de grote politieke partijen in een land) te maken hebben met een grote mate van onzekerheid over de toekomstige gevolgen van een kieshervorming. Een 'veilige' optie voor de meeste actoren is dan ook te pleiten voor een behoud van het bestaande systeem. Voor de voorstanders van hervormingen is het daarom niet alleen noodzakelijk een meerderheid te overtuigen. Men dient vooral ook in staat te zijn de potentiële hindernissen die door

tegenstanders kunnen worden opgeworpen, te overwinnen.

België is een van de weinige landen ter wereld waar nog een systeem van kiesplicht geldt, ondanks het feit dat vooral de liberale partijen al herhaaldelijk voorstellen hebben gelanceerd om die verplichting af te schaffen. Knelpunt is echter dat hiervoor een grondwetswijziging noodzakelijk is met een tweederdemeerderheid en een meerderheid in elke taalgroep. Gelet op het feit dat een dergelijke meerderheid slechts moeizaam bereikt kan worden, is het meest voor de hand liggende scenario dat deze grondwettelijke bepaling tot nader order zal gehandhaafd worden. Een opvallend kenmerk van het Belgische kiesstelsel blijft daardoor dat, ook zonder enig sanctioneringsbeleid, de kiesplicht blijft leiden tot zeer hoge opkomstpercentages. Ook de splitsing van het tweetalige kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde staat (of stond) decennialang op de politieke agenda. De feitelijke impact van een splitsing is heel beperkt, maar het dossier is bijzonder gevoelig omwille van de symbolische betekenis die aan de tweetaligheid van deze kieskring wordt gehecht. Hier werd door de Vlaamse partijen één poging ondernomen om een stemming van de taalkundige meerderheid op te dringen, doch die piste werd al vlug verlaten in ruil voor een traditionele, onderhandelde oplossing waarbij beide grote taalgroepen aan bod komen. Als derde voorbeeld bespreken we de invoering van een electorale kiesdrempel van vijf procent in 2003. Hier werd de 'consensus'-logica wel grotendeels doorbroken, en de christendemocraten, die toen in de op-

positie zaten, werden nauwelijks of niet betrokken bij de totstandkoming van de wetgeving. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de reële impact van deze kiesdrempel bijzonder beperkt was, gelet op het feit dat de effectieve kiesdrempel in de meeste kieskringen reeds boven de vijf procent ligt. De oorspronkelijke voorstellen om een kiesdrempel van vijf procent in te stellen per taalgroep werden bovendien gematigd door de kiesdrempel te laten gelden per kieskring. Politieke partijen matigden ook de impact van de kiesdrempel door het sluiten van een aantal pre-electorale coalities. Opvallend in deze *casestudy* is dat politieke partijen blijkbaar moeilijk in staat zijn de gevolgen van een kieshervorming voor hun eigen machtspositie correct in te schatten. Men kan overigens opmerken dat de kiesdrempel de fractionalisering van het Belgische partijlandschap niet heeft verhinderd en al evenmin bij machte is geweest de opkomst van nieuwe partijen (Lijst Dedecker, N-VA) tegen te houden.

Deze *casestudies* tonen aan dat er inderdaad bijzonder grote hindernissen te overwinnen zijn als een politiek systeem kieshervormingen wil doorvoeren. Men kan immers van de veronderstelling uitgaan dat de zetelende partijen een zeker belang zullen hebben bij het in stand houden van het bestaande systeem. Bovendien werpt het Belgische grondwettelijke systeem een paar bijkomende hindernissen op door het vereisen van een bijzondere meerderheid. Specifiek voor de Belgische politieke cultuur zien we dat een bijkomende hindernis bestaat voor de heersende cultuur van 'consociationalism': in principe gaat

de politieke elite op zoek naar een onderhandeld akkoord. Dit zoeken naar een consensus betekent in de praktijk echter dat niet alleen de regeringspartijen maar ook de grootste partijen binnen elke taalgroep een vetorecht krijgen. Dit systeem van consensus-besluitvorming kan er in de praktijk toe leiden dat de besluitvormingscapaciteit van het Belgische systeem danig wordt beperkt. Onrechtstreeks tonen deze *casestudies* aan dat de consensusbesluitvorming het dominante besluitvormingsmodel blijft in België, ondanks de lang aanslepende politieke crisis. Voor

wat betreft kiesherformingen bieden beslissingen die via een toepassing van de meerderheidsregel worden opgelegd zeer weinig voordelen, en we zien dat Belgische politici, ondanks alles, blijven verder werken in de traditie van de consensusbesluitvorming als besluitvormingstype.

Bibliografie

- Rahat, G. & Hazan, R. (2011). The Barriers to Electoral System Reform. *West European Politics*, 34 (3), 478-494.

De Derde Weg en de sociaaldemocratie: de juiste weg voorwaarts?

Hans Keman

SAMENVATTING VAN

Keman, H. (2011). *Third Ways and Social Democracy: The Right Way to Go? British Journal of Political Science*, 41 (2), 222-232.

In dit artikel wordt de ontwikkeling van de sociaaldemocratische partijfamilie in West-Europa, Australië en Nieuw-Zeeland vergelijkenderwijs geanalyseerd. Vertrekpunt is de vraag of en in hoeverre sociaaldemocratische partijen politiek-strategisch en politiek-ideologisch veranderd zijn, met name als gevolg van, enerzijds, de aanhoudende electorale neergang van veel partijen, en, anderzijds, de veranderende ideologische opstelling onder invloed van de zogeheten 'Third Ways'. Deze ontwikkeling naar een Derde Weg werd in gang gezet in Engeland door de Labour Party onder leiding van Tony Blair (en niet lang daarna door Gerhard Schröder in Duitsland en door Wim Kok in Nederland). Third Ways of de Derde Weg, kan worden samengevat als een herwaardering van de rol van de staat binnen de samenleving, de herinrichting en omvang van de verzorgingsstaat en de ideologische invulling hiervan door de sociaaldemocratie. Kort gezegd: minder overheid en meer zelfredzaamheid van de burger.

Een belangrijk onderdeel van deze verandering binnen de sociaaldemocratische

partijfamilie zijn dus nieuwe ideeën omtrent de verzorgingsstaat en de verhouding tussen de overheid en de samenleving. De traditionele verzorgingsstaat zou de burger te afhankelijk maken van de staat en de zelfwerkzaamheid van de burger, bijvoorbeeld met betrekking tot onderlinge solidariteit, onbenut laten. Ik breng deze veranderingen in kaart met behulp van een vergelijkende analyse voor 18 landen (19 partijen: in België opereren immers een Vlaamse en een Waalse sociaaldemocratische partij) over de periode 1975-2004.

De onderliggende vraag hierbij is of en in hoeverre bij de meeste partijen deze ontwikkeling naar een Derde Weg inderdaad zichtbaar is geworden. Daarnaast wordt onderzocht of dit mede tot gevolg heeft dat de sociaaldemocratie qua positionering (in termen van links en rechts) naar het midden van de respectieve partijstelsels is opgeschoven. Ten slotte stel ik de vraag of, als deze tendens waarneembaar is, deze partijen verder af zijn komen te staan van hun traditionele electorale achterban (de 'werkende klasse') en van hun

opvattingen over de verzorgingsstaat. De analyse geschiedt aan de hand van vier variabelen (schalen):

1. links naar rechts, d.w.z. naar het midden;
2. de verzorgingsstaat als staatsorganisatie;
3. opkomen voor en vertegenwoordigen van de werkende klasse;
4. Derde Weg-elementen die in de electorale programma's aanwezig zijn.

Deze variabelen zijn afgeleid uit het zogeheten *Manifesto Research Project* (een digitale dataverzameling van alle electorale partijprogramma's). Ik heb deze vier indicatoren van veranderende positionering van sociaaldemocratische partijen vergeleken voor de twee periodes: 1975-1990 en 1991-2005. Het idee is dat hiermee de mate van ontwikkeling naar de Derde Weg zichtbaar kan worden gemaakt. Daarnaast kan de vraag beantwoord worden welke politiek-strategische effecten dit heeft gehad. De data laten zien dat er inderdaad veranderingen hebben plaatsgevonden.

De uitkomsten van de empirisch-vergelijkende analyse tonen aan dat:

- Een aantal sociaaldemocratische partijen verder naar het midden van het links-rechtsspectrum is opgeschoven (4,3%), terwijl andere partijen wel naar rechts zijn opgeschoven maar minder drastisch dan de sociaaldemocratie.
- Sociaaldemocratische partijen nog wel meer belang hechten aan de verzorgingsstaat dan andere partijen, maar minder dan het geval was voor 1990 (-6,2%).
- De aandacht voor de 'werkende klasse' (enigszins onverwacht) licht toeneemt,

maar dat dit ook geldt voor andere partijen. Het lijkt erop dat 'Catch-Allism' nog steeds opgeld doet.

- Ten slotte: het Derde Weg-denken neemt toe, maar minder dan men zou verwachten op basis van de literatuur (7,9%).

De (voorlopige) conclusie die getrokken kan worden is dat de sociaaldemocratische partijen zich inderdaad anders hebben gepositioneerd na 1990. Er moet echter geconstateerd worden dat een echte omslag naar de Derde Weg achterwege is gebleven (met uitzondering van Australië, Nieuw-Zeeland, Engeland en Nederland). Wat blijkt is dat de meeste leden van de sociaaldemocratische partijfamilie veeleer geleidelijk opgeschoven zijn naar het centrum van de respectieve partijsystemen zonder hun eigen profilering als hoeders van de 'werkende klasse' en de verzorgingsstaat op te (willen) geven.

Wat betekent dit in politiek-strategisch opzicht? Als we kijken naar de electorale ontwikkeling, blijkt dat de neergaande trend na 1990 zich doorzet bij de meeste sociaaldemocratische partijen, behalve waar de gang naar een Derde Weg-positie drastisch is geweest. Ergo: waar de Derde Weg is omhelsd, heeft dit electoraal vrucht gedragen! Paradoxaal genoeg correleert de electorale ontwikkeling niet met de participatie van de sociaaldemocratie in de regering. Na 1990 is deze participatie in de meeste landen toegenomen. Het sterkst weliswaar in landen waar de Derde Weg een grotere rol speelde, maar niet met een groot verschil. De verklaring voor deze ontwikkelingen, zo veronderstel ik

in dit onderzoek, is gelegen in het feit dat het opschuiven van de sociaaldemocratie naar het centrum en de veranderde 'toon-zetting' door middel van de Derde Weg de electorale neergang heeft vertraagd en de 'Regierungsfähigkeit' heeft versterkt. Dit vermoeden wordt bevestigd op basis van een regressie-analyse waaruit blijkt dat de gang naar het centrum zich niet alleen heeft vertaald in parlementair zetelbehoud maar in veel gevallen ook heeft geleid tot uitbreiding van het aandeel van de regeringsparticipatie, waarbij de Derde Weg – vooral in de 'Angelsaksische' landen – een stimulerende rol heeft gespeeld.

Mijn conclusie is derhalve dat de ontwikkeling naar de Derde Weg binnen de

sociaaldemocratische partijfamilie inderdaad waarneembaar is (geweest?), maar dat de concrete effecten ervan veeleer zichtbaar zijn geworden in politiek-strategische termen: geen groot electoraal verlies en behoud van de regeringsmacht in veel gevallen. Ik zie de onderliggende politiek-inhoudelijke koerswijziging naar een Derde Weg door sociaaldemocratische partijen eerder als een defensieve strategie die ontstaan is in een tijd waarin het neoliberale gedachtegoed sterk aan kracht won, dan als een vergaande veranderende opstelling van de sociaaldemocratische partijfamilie. Dit geldt vooral voor de meeste sociaaldemocratische partijen in Europa. De 'Third Way'-ideeën lijken van meer blijvende invloed te zijn in de Angelsaksische wereld.

Themanummer

Res Publica 'Politieke Representatie in de Lage Landen'

Gastredacteurs: Kris Deschouwer (Vrije Universiteit Brussel kris.deschouwer@vub.ac.be) en Rudy Andeweg (Universiteit Leiden andeweg@fsw.leidenuniv.nl).

Res Publica zoekt artikelen voor een themanummer over 'Politieke Representatie in de Lage Landen'.

Politieke representatie is cruciaal voor de democratische dialoog tussen overheid en maatschappij. Maar precies die vertegenwoordigende schakel staat onder druk. Daarbij wordt een tweetal grote processen vaak genoemd.

Het eerste is individualisering. Politieke partijen die appelleren aan een ideologische overtuiging zouden minder belangrijk worden, terwijl individuele kenmerken van kandidaten en partijleiders meer op de voorgrond komen. Het gebruik van nieuwe en snelle media voor de communicatie in en over politiek versterkt deze tendens nog.

Het tweede proces is globalisering. Het openen van de nationale grenzen op economisch en politiek vlak knaagt aan de slagkracht van de nationaal (of regionaal) verkozen politici. Zij moeten zich in toenemende mate schikken naar vragen en verlangens die niet van de burgers komen maar van bijvoorbeeld de Europese en internationale politieke en financiële organisaties.

Deze twee ontwikkelingen zijn niet eigen aan de Lage Landen, maar hun impact zou

hier wel eens dieper kunnen zijn. België en Nederland waren immers lange tijd landen waar de politieke vertegenwoordiging langs vaste scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen verliep en waar partijen zich sterk als spreekbuis van die aparte groepen konden opstellen. Met een steeds beweeglijker wordend kiezerskorps, met traditionele partijen die hun aanhang zien eroderen en met – weliswaar wisselende – nieuwe partijen die scherpe kritiek formuleren op de werking van de vertegenwoordigende democratie, rijst de vraag hoe in Nederland en België het politiek bestel van vertegenwoordiging omgaat met de uitdagingen van globalisering en individualisering.

Dat is de vraag die we in dit themanummer van Res Publica willen beantwoorden. We verwelkomen dan ook bijdragen met een theoretische of empirische analyse van politieke representatie in België en/of Nederland.

Abstracts moeten voor 15 januari 2012 naar beide gastredacteurs worden gestuurd. Bijdragen worden uiterlijk 15 mei 2012 verwacht. Daarna is voor alle wetenschappelijke bijdragen de normale reviewprocedure van *Res Publica* van toepassing (zie www.respublica.be). Geaccepteerde bijdragen dienen in hun definitieve vorm uiterlijk 1 augustus 2012 gereed te zijn.

Publicatie van het betreffende themanummer is voorzien in het najaar van 2012 (*Res Publica*, 2012/3).

Kees Aarts is hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Twente en wetenschappelijk directeur van het Institute for Innovation and Governance Studies (IGS). Zijn onderzoek richt zich op democratie, verkiezingen en kiesgedrag. Meer informatie op www.utwente.nl/mb/polmt/staff/Aarts. E-mail: c.w.a.m.aarts@utwente.nl.

Kris Deschouwer is onderzoeksprofessor in de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij werkt over politieke partijen, verkiezingen, federalisme en regionalisme en politieke besluitvorming in verdeelde samenlevingen. E-mail: Kris.Deschouwer@vub.ac.be.

Derk-Jan Eppink is lid van het Europees Parlement namens de Lijst Dedecker en van de fractie van de Europese Conservatieven en Hervormers (ECR) en auteur van *De toren van Babel staat in Brussel: pleidooi voor een verenigd Europa van de Staten* (Lannoo, 2010). E-mail: derkjan.eppink-office@europarl.europa.eu.

Silvia Erzeel is doctoraatsstudente Politieke Wetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek handelt over de descriptieve en substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in parlementaire settings. E-mail: serzeel@vub.ac.be.

Gert Goeminne is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan het Centrum Leo Apostel (VUB) en het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (UGent). In zijn onderzoek focust hij op de relatie tussen wetenschap en democratie. E-mail: gert.goeminne@vub.ac.be.

Marc Hooghe is gewoon hoogleraar Politieke Wetenschappen aan de KU Leuven en Visiting Professor aan de Universiteiten van Lille-II en Mannheim. Hij publiceert vooral over politieke participatie en politiek vertrouwen. E-mail: Marc.Hooghe@soc.kuleuven.be.

Hans Keman is hoogleraar Vergelijkende Politicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij heeft gepubliceerd op het gebied van partijen en partijsystemen, de vorming en het fungeren van partijregeringen, de verzorgingsstaat en economische ontwikkeling en op het terrein van de vergelijkende methode. E-mail: hans.keman@vu.nl.

Koen Schoors is hoogleraar Economie aan de Universiteit Gent en directeur van het Centre for Russian International Socio-Political and Economic Studies (Cerise). E-mail: koen.schoors@ugent.be.

Henk van der Kolk is als universitair hoofddocent verbonden aan de faculteit Management en Bestuur van de Universiteit Twente. Hij geeft onderwijs in Methodes en Technieken en Politicologie. Hij publiceerde (samen met anderen) in onder meer *PS*, *Electoral Studies* en *Local Government Studies*. Hij is verder onder meer medeverantwoordelijk

voor het Nationaal Kiezersonderzoek. Meer informatie kan worden gevonden op <http://www.utwente.nl/mb/polmt/staff/Kolkvander>. E-mail: h.vanderkolk@utwente.nl.

Tom Verthé is aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen en doctoraatsstudent in de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij werkt over politieke partijen en verkiezingen en in het bijzonder over pre-electorale alliantievorming. E-mail: Tom.Verthe@vub.ac.be.

Rens Vliegthart is universitair hoofddocent Politieke Communicatie bij de Amsterdam School of Communication Research aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert over de interactie tussen politici en journalisten en over media-effecten. E-mail: r.vliegthart@uva.nl.

Stefaan Walgrave is professor Politieke Wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen. Hij doet onderzoek naar media en politiek, agenda-setting, protest en publieke opinie. E-mail: stefaan.walgrave@ua.ac.be.

Auteursrichtlijnen *Res Publica*

I. Voor ALLE BIJDRAGEN, zowel voor de wetenschappelijke artikelen als voor de rubrieken, gelden volgende voorschriften:

- Publicatie in het **Nederlands**.
- Auteurs geven aan of ze hun **bijdrage insturen** als wetenschappelijk artikel, dan wel als rubrieksbijdrage (essay, symposium, boekbespreking), naar res.publica@acco.be.
- **APA-referentiesysteem**, zowel in de **tekst** als in de **bibliografie op het einde** van de bijdrage.

II. Voor de TWEE DELEN AFZONDERLIJK gelden voorts volgende voorschriften:

- **Wetenschappelijke artikelen:**

- maximum 10.000 woorden, inclusief abstract, referenties, voetnoten en bibliografie
- bestaan uit 4 onderdelen: titel, Engelstalig abstract en titel, corpus en bibliografie
- Engelstalig abstract en titel: 100-150 woorden
- Engelstalige keywords: maximum 6
- corpus: In de inleiding worden doel, motivatie en context van het artikel uitgelegd.
- enkel literatuur met rechtstreekse relevantie voor het onderwerp van het artikel dient te worden opgenomen, uitgebreide empirische details worden beter niet in de tekst zelf opgenomen
- titels en tussentitels: 5 niveaus mogelijk, gebruik Arabische cijfers
 - niveau 1: gecentreerd en standaard lettertype
 - niveau 2: *gecentreerd en cursief*
 - niveau 3: *links uitgelijnd en cursief*
 - niveau 4: *linkse insprong, cursief, eindigt met punt*. Tekst volgt meteen.
 - niveau 5: GECENTREERD EN HOOFDLETTERS
- het aantal voet- en eindnoten moet tot een minimum worden beperkt
- tabellen en figuren worden in de tekst ingevoegd en aangeduid met Arabische cijfers
- artikels worden in Word-versie ingediend
- auteurs verklaren in begeleidende e-mail dat het ingezonden artikel in deze vorm niet bij een ander tijdschrift werd ingediend of gepubliceerd
- aantal woorden van het artikel wordt in begeleidende e-mail meegegeven
- auteursgegevens: naam, correspondentie- en e-mailadres worden in afzonderlijk document bij het artikel gevoegd

- **Rubrieken**

- **Politiek essay:** maximum 7.000 woorden
 - In 'het politiek essay' publiceren we artikelen die belangwekkende bijdragen leveren tot het publieke debat. Het politiek essay is een opiniërend artikel waarin auteurs, gehinderd door en gebaseerd op hun wetenschappelijke kennis, duidelijk stelling nemen ten aanzien van een maatschappelijk relevant onderwerp.
- **Symposium:** verschillende bijdragen – samen maximum 7.000 woorden
 - In 'het symposium' nemen academische en praktijkpolitologen stelling in over actuele dossiers. Discussiepunten kunnen zowel het academische politieke bedrijf tot voorwerp hebben, als thema's die in het bredere politieke leven beroering wekken.
 - Van de publicatietaal van politicologen tot het gebruik van opiniepeilingen door de massamedia: al die onderwerpen waar politicologen iets over te melden hebben, maar het er doorgaans niet over eens zijn.
 - *Res Publica* zoekt het debat op en brengt er verslag over uit. Verschillende auteurs nemen positie in tegen resp. voor een centrale stelling die door de rubriekverantwoordelijken van de redactie kort wordt ingeleid.
- **Onderzoek uitgelicht:** maximum 1000 woorden
 - In 'Onderzoek uitgelicht' wordt interessant, prestigieus en belangwekkend politicologisch onderzoek van Vlaamse en Nederlandse bodem in de spotlight geplaatst. Auteurs vatten een recent gepubliceerd wetenschappelijk artikel samen op een toegankelijke manier in 750 tot 1000 woorden. Voorwaarde voor selectie van bijdragen is recente publicatie in een gerenommeerd internationaal politicologisch tijdschrift (maximaal twee jaar geleden) en een eerste of tweede auteur dan wel een meerderheid van co-auteurs die verbonden zijn aan een Vlaamse of Nederlandse academische instelling. Lezers van *Res Publica* blijven hiermee op de hoogte van belangrijke theoretische en methodologische ontwikkelingen in het bredere vakgebied.
 - De klemtoon ligt op een samenvatting van het oorspronkelijke artikel. Desgewenst kan dit gekaderd worden in het bredere onderzoek dat aan het artikel ten grondslag ligt. Voor figuren en tabellen wordt best naar het oorspronkelijke artikel verwezen; noten worden best gemedend.

Voor een uitgebreide beschrijving van de auteursrichtlijnen:

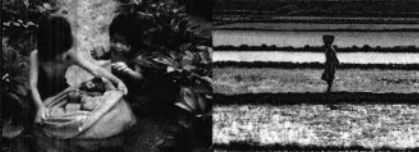
www.respublica.be

Cedric Ryngaert

De gespecialiseerde organisaties van de VN

De Gespecialiseerde Organisaties van de Verenigde Naties

Cedric Ryngaert (red.)

acco

ISBN 978 90 334 8610 4

192 blz.

€ 32,00 (excl. verzendingskosten)

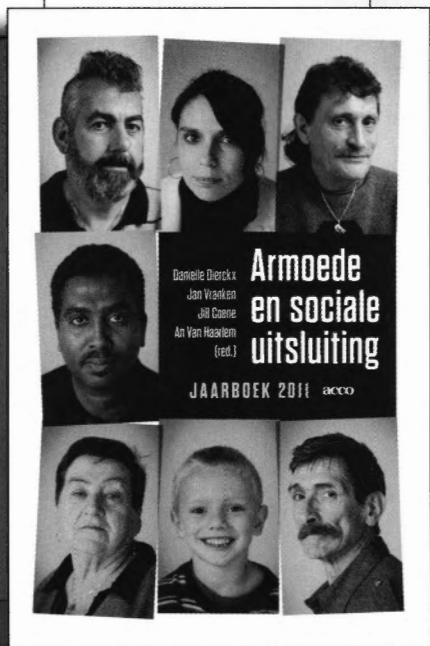
Onder de paraplu van de Verenigde Naties zijn een groot aantal autonome 'Gespecialiseerde' Organisaties actief die een grote impact hebben op ons dagelijks leven op diverse terreinen zoals gezondheid, telecommunicatie, industrialisering en onderwijs. Dit boek wendt de structuren en bevoegdheden van deze organisaties, en de politieke ontwikkelingen die deze organisaties hebben doorgemaakt, op overzichtelijke wijze in kaart te brengen. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de rol die Vlaanderen en België spelen in deze organisaties, alsook naar de stem van Vlamingen die bij deze organisaties werken.

Komen aan bod: Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), Wereldgezondheidsorganisatie (WHO), Wereldbank, Inter-

nationaal Muntfonds (IMF), Organisatie voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (UNESCO), Universele Postunie (UPU), Internationale Telecommunicatie Unie (ITU), Internationale Organisatie voor Burgerluchtvaart (ICAO), Organisatie voor Voedsel en Landbouw (FAO), Internationaal Fonds voor Landbouwwontwikkeling (IFAD), Wereldorganisatie voor Intellectuele Eigendom (WIPO), Internationale Maritieme Organisatie (IMO), Wereld

Meteorologische Organisatie (WMO), Industriële Ontwikkelingsorganisatie (UNIDO), en Wereld Toerisme Organisatie (UNWTO). Dit overzicht wordt aangevuld met het Internationaal Agentschap voor Atoomenergie (IAEA) en de Wereldhandelsorganisatie (WTO), organisaties die weliswaar formeel geen Gespecialiseerde Organisaties van de VN zijn, maar niettemin een grote rol spelen in het beheer van globale publieke goederen.

CEDRIC RYNGAERT is docent internationaal recht aan de K.U.Leuven en hoofddocent internationaal recht aan de Universiteit Utrecht. Hij is ondervoorzitter van de Vereniging voor de Verenigde Naties (VVN).

Danielle Dierckx, Jan Vranken,
Jill Coene en An Van Haarlem

Armoede en sociale uitsluiting

Jaarboek 2011

ISBN 978 90 334 8612 8

xxx blz.

€ xx,00 (excl. verzendingskosten)

Dit is de 20ste editie van het Jaarboek Armoede en Sociale Uitsluiting. Deze jubileumeditie bevat een stand van zaken op het vlak van armoede en ongelijkheid. Immers, doorheen de jaren is de armoede zeker niet afgenomen of versimpeld. Dit Jaarboek bewijst bovendien dat we steeds meer weten over armoede en andere vormen van sociale uitsluiting. Het gevoerde beleid en de verzamelde cijfers worden hier geactualiseerd en nieuwe terreinen worden verkend, zoals energiearmoede en armoede bij zelfstandigen.

Uitgebreide aandacht gaat naar armoede bij personen van buitenlandse herkomst. Het is een heikel thema, omdat de armoedecijfers hallucinant zijn. Verschillende auteurs zoomen in op markante situaties van sociale uit-

sluiting. Zo botsen personen van buitenlandse herkomst door ongelijke onderwijskansen en door allerlei vormen van discriminatie op torenhoge barrières op hun weg richting de arbeidsmarkt. De groepen die in dit boek aan bod komen zijn heel divers; ze gaan van mensen zonder papieren en de Roma naar hooggeschoolde migranten. Ook het integratiebeleid, de rol van zelforganisaties en van hulpverleningsinstanties

krijgen de nodige aandacht. Voor de ruimere context zorgen stukken over de druk van migraties op de welvaartsstaat en de veranderde vertogen doorheen de tijd.

Het derde deel van het Jaarboek bevat het traditionele – maar tegelijk grondig herziene – overzicht van de recentste statistieken; dit jaar aangevuld met enkele opvallende cijfers over het thema armoede en migratie.

DANIELLE DIERCKX is maatschappelijk assistente en sociologe. Ze is docente aan de Faculteit Politieke Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen en postdoctoraal onderzoekster bij OASeS.

JAN VRANKEN is socioloog en emeritus gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen (OASeS).

JILL COENE is maatschappelijk assistente, sociologe en onderzoekster bij OASeS.

AN VAN HAARLEM is master in de politieke wetenschappen en onderzoekster bij OASeS.

Filip Coussée en Carmen Mathijssen

Uit de marge van het jeugdbeleid

*Werken met maatschappelijk
kwetsbare jeugd*

ISBN 978 90 334 8594 7

208 blz.

€ 20,50 (excl. verzendingskosten)

Filip Coussée
en Carmen Mathijssen [red.]

Uit de marge van het jeugdbeleid

Werken met maatschappelijk
kwetsbare kinderen en jongeren

acco

Er wordt vandaag een steeds grotere autonomie verwacht van kinderen en jongeren. Dat lijkt een positieve verworvenheid, maar tegelijk zijn de maatschappelijke hulpbronnen die kinderen en jongeren ondersteunen bij het verwerven van en omgaan met die autonomie niet voor iedereen in gelijke mate toegankelijk. Die ongelijkheid wordt bovendien alleen maar groter – onder meer door de armoedeproblematiek die de laatste jaren toegenomen is – en laat zich sterk gelden in het onderwijs en in de hulpverlening.

De rode draad doorheen dit boek is de vraag hoe we als samenleving vandaag omgaan met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren. De auteurs focussen vooral op die vormen van jeugdwerk die zich uitdrukke-

lijk op deze doelgroep richten en er wordt gekozen voor een brede invulling van het vrijetijdsaanbod.

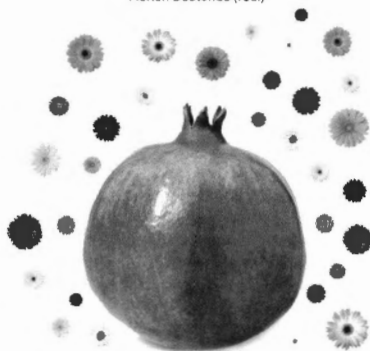
Het boek richt zich naar jeugdwerkers en coördinatoren, maar evenzeer naar beleidsmedewerkers- en verantwoordelijken, naar verantwoordelijken en medewerkers van netwerkpart-

ners, en naar docenten en studenten van universiteiten en hogescholen. Dit boek is een initiatief van Uit De Marge vzw, een landelijke jeugdwerkorganisatie gericht op de ondersteuning van alle jeugdwerkinitiatieven die maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren aanspreken.

FILIP COUSSÉE is onderzoeker aan de Universiteit Gent (vakgroep sociale agogiek) en medewerker van Uit De Marge. Hij bestudeerde de geschiedenis van het jeugdwerk in Europa. In zijn werkzaamheden heeft hij bijzondere aandacht voor de pedagogische betekenis van de sociale werken en de sociale betekenis van het pedagogisch werken in onze samenleving.

CARMEN MATHIJSSSEN doctoreerde aan de K.U. Leuven op het thema 'Activering van mensen in armoede in de sociale economie'. Daarvoor werkte ze in Mali in de ontwikkelings-samenwerking. Ze was ook vrijwilliger bij een Leuvense vereniging waar armen het woord nemen. Sinds 2008 werkt ze bij Cera als programmacoördinator van de maatschappelijke projecten rond armoedebestrijding.

Marian Deblonde (red.)

DUIZEND BLOEMEN

Over gender, wetenschap en technologie

EN GRANATEN

acco

Marian Deblonde

Duizend bloemen en granaten

*Over gender, wetenschap en
technologie*

ISBN 978 90 334 8609 8

186 blz.

€ 24,50 (excl. verzendingskosten)

Duizend bloemen en granaten. Het klinkt een beetje als een zucht omdat, zo blijkt uit de artikels in deze bundel, er in het domein van gender, wetenschap en technologie nog steeds veel werk aan de winkel is. En dit ondanks alle inspanningen die de afgelopen jaren geleverd zijn om een beter genderevenwicht te realiseren. Het is tegelijk ook uitdrukking van geloof in betere tijden. Het streven naar een beter genderevenwicht is niet alleen zinvol vanuit het verlangen van vrouwen naar gelijke rechten en kansen. Het is tegelijk niet minder dan een noodzakelijk ingrediënt om belangrijke maatschappelijke uitdagingen, waar we aan het begin van de 21ste eeuw voor staan, aan te kunnen gaan.

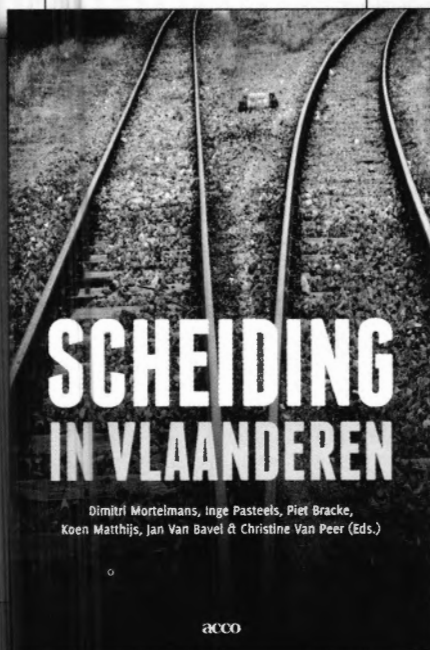
In acht artikels geven auteurs vanuit een verschillende ach-

tergrond hun visie op telkens een ander aspect van het thema 'gender, wetenschap en technologie'. Het is onmogelijk om dit thema uitputtend in één bundel te behandelen. Het IST, initiatiefnemer van deze bundel, is er echter van overtuigd dat dit boek meer dan genoeg prikkels biedt voor een broodnodig verdergaand debat.

*Het Instituut Samenleving
& Technologie (IST) is een*

onpartijdige en neutrale instelling verbonden aan het Vlaams Parlement. Het onderzoekt de maatschappelijke aspecten van wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Het informeert de parlementaire gemeenschap en relevante doelgroepen over de resultaten van haar onderzoeksactiviteiten en hoopt op die manier bij te dragen tot onderbouwde besluitvormingsprocessen.

MARIAN DEBLONDE studeerde natuurkunde en wijsbegeerte en behaalde een doctoraat in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Wageningen. Vanuit deze achtergrond verrichte zij onderzoek aan de Universiteit Antwerpen in het domein van Technology Assessment (TA). Ze is als senior onderzoeker en projectleider aan het IST verbonden.

Dimitri Mortelmans, Inge Pasteels, Piet Bracke, Koen Matthijs, Jan Van Bavel en Christine Van Peer

Scheiding in Vlaanderen

ISBN 978 90 334 8586 2
336 blz.

€ 49,50 (excl. verzendingskosten)

Jaarlijks vragen in Vlaanderen ongeveer vijftienduizend koppels de echtscheiding aan, een levensloopgebeurtenis die ingrijpt in het leven van twee mensen die elkaar ooit liefhadden. Maar het is ook een gebeurtenis die ingrijpt in het leven van anderen: kinderen, ouders en kleinkinderen.

Dit boek geeft een breed overzicht van wat een echtscheiding doet met mensen en hun omgeving. We geven de eerste resultaten van de studie Scheiding in Vlaanderen die meer dan 12.000 mensen ondervroeg over huwen, gehuwd blijven, scheiden en de gevolgen van een stukgelopen huwelijk. De gegevens werden verzameld door een interuniversitair consortium van sociologen, demografen, juristen en psychologen. In dit boek wordt

echtscheiding belicht vanuit deze verschillende disciplines.

Het boek schetst de evolutie van echtscheidingen en hun maatschappelijke context en biedt een inzicht in het procedurele verloop van een scheiding. Een tweede deel focust op het voormalige gezin: Hoe beleven partners en kinderen de echtscheiding, welke verblijfsregeling wordt er afgesproken en hoe verlopen de relaties tussen al die actoren na de scheiding? Het derde deel zoomt in op

enkele specifieke gevolgen van echtscheiding: de financiële aderlating die een echtscheiding soms met zich meebrengt, de gewijzigde participatie op de arbeidsmarkt, de gevolgen voor de gezondheid en het zorggebruik van de ex-partners en voor de schoolresultaten van de kinderen. Tot slot komt het krijgen van kinderen na de echtscheiding, het contact met vrienden en familie en de steun die daar uit voortkomt, aan bod.

De auteurs zijn lid van het interuniversitair consortium 'Scheiding in Vlaanderen' waarin vier universiteiten (UA, UGent, VUB en K.U.Leuven) en de Studiedienst van de Vlaamse regering samenwerken aan de grootste representatieve studie over relatieontbinding in Vlaanderen.

— LOUIS VOS —

IDEALISME EN ENGAGEMENT

DE ROEPING VAN DE KATHOLIEKE STUDERENDE JEUGD
IN VLAANDEREN (1920-1990)

acco

Louis Vos

Idealisme en engagement

*De roeping van de katholieke
studerende jeugd in Vlaanderen
(1920-1990)*

ISBN 978 90 334 8111 6

552 blz.

€ 32,50 (excl. verzendingskosten)

Bijna een eeuw lang, van het laatste kwart van de 19de eeuw tot de jaren na 1968, voelde de katholieke studerende jeugd in Vlaanderen zich geroepen tot een idealistisch engagement in dienst van de gemeenschap. Zoals andere klassieke studentenbewegingen stelde de katholieke studerende jeugd – zowel scholieren, studenten als seminaristen – zich als groep ten dienste van de ontvoogding en verheffing van de Vlaamse gemeenschap.

In dit boek – hoofdzakelijk een bundeling van eerder verschenen bijdragen – wordt die roeping vanuit verschillende invalshoeken belicht. Het boek vangt aan met de Vlaamse radicalisering in de jaren twintig, waarin anti-Belgicisme hand in hand ging met het dromen van Groot-Nederland. Vervolgens

komen zowel de bloeitijd als de ondergang – na het conflict met de bisschoppen – van het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond (AKVS) aan bod. Verder is er aandacht voor de vergelijking van Leuvense studentenrevoltes in 1924/25 en 1966/68 en het ontstaan van de Katholieke Actie en de ‘vruchtbare spanning’ tussen jeugdbeweging en engagement in KSA-Jong-Vlaanderen. Ten slotte wordt stilgestaan bij de verdamping

van de katholieke identiteit aan de Leuvense universiteit en de verwaseming van de katholieke consensus in de bredere Vlaamse gemeenschap. In een (nieuw) slot-hoofdstuk wordt gepeild naar de factoren die in de laatste decennia van de twintigste eeuw aan de basis liggen van het einde van de traditie van de studentenbeweging en de teloorgang van de eigen roeping van de katholieke studerende jeugd in Vlaanderen.

LOUIS VOS is gewoon hoogleraar aan de K.U.Leuven. Hij was ook gashoogleraar aan de University of Pennsylvania en de K.U.Nijmegen. Hij doet onderzoek naar de geschiedenis van nationalisme, studentenbewegingen en jeugdwerk.

RES PUBLICA

politiek-wetenschappelijk tijdschrift
van de Lage Landen

Driemaandelijks tijdschrift
Overzicht volume 53 – 2011

Nummer 1

Themanummer: POLITIEKE THEORIE EN POLITIEKE FILOSOFIE – *Gasthoofdredactie: Patrick Stouthuysen en Dimokritos Kavadias*

Deel 1 – Wetenschappelijke artikels

- Woord vooraf – *Patrick Stouthuysen en Dimokritos Kavadias* 5
- Because it is Normative, Stupid! Over de rol van politieke theorie binnen de
politicologie – *Roland Pierik* 9
- Een kosmopolitische wereldorde als realistische utopie? Recente Angelsaksische
politieke filosofie in het licht van de natiestaat – *Ronald Tinnevelt* 31
- De grenzen van de gemeenschap. Over immigratie en de hedendaagse
democratie – *Ignaas Devisch en Nanda Oudejans* 65

Deel 2 – Rubrieken

- Essay: De politieke werkzaamheid van waarheid aan het eind van de twintigste
eeuw: de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika – *Ignaas Devisch* 93
- Symposium: Politicologen tussen feiten en normen – *Jan Beyers, Marc Hooghe
en Koen Vlassenroot* 101
- Onderzoek uitgelicht
- Slapende reus: feit of fictie? Een analyse van het effect van Europese
integratie op stemgedrag in nationale verkiezingen – *Catherine E. de Vries* 117
- Landschappen als symbolen van de natie: de Alpen in de retoriek van de
Lega Nord – *Michel Huysseune* 120
- Een verklaring voor de handhaving van democratie door regionale
organisaties: de EU, Mercosur en SADC – *Anna van der Vleuten en
Andrea Ribeiro Hoffmann* 123

Nummer 2

Deel 1 – Wetenschappelijke artikels

- De impact van party magnitude op het aantal vrouwelijke verkozenen. Gender
quota in België kritisch bekeken – *Sandra Sliwa, Petra Meier en Peter Thijssen* 141

Maken sterke lijsten een verschil? Een analyse van de lijsten bij de federale en regionale verkiezingen in het Vlaams Gewest (2003-2010) – *Bart Maddens en Gert-Jan Put* 165

Stedelijke context en steun voor de PVV. Interetnische nabijheid, economische kansen en cultureel klimaat in 50 Nederlandse steden – *Jeroen van der Waal, Willem de Koster en Peter Achterberg* 189

Deel 2 — Rubrieken

Essay: De permanente crisis van de democratie – *Jacques Thomassen* 211

Symposium: Populisme: zegen of vloek? – *Jack de Vries, Paul Frissen, Herman Lelieveldt, Marco Pastors, Julien van Ostaaijen en Rinus van Schendelen* 229

Onderzoek uitgelicht

Populistisch radicaalrechts: een pathologische normaliteit – *Cas Mudde* 245

Politieke onvrede: wat we kunnen leren door met burgers te praten – *Margit van Wessel* 248

Waarom nationale belangengroepen aan 'multi-level venue-shopping' doen – *Jan Beyers en Bart Kerremans* 251

Nummer 3

Themanummer: BELGISCH EU-VOORZITTERSCHAP –

Gasthoofdredactie: Peter Bursens en Steven Van Hecke

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

Het roterende Voorzitterschap na Lissabon: op zoek naar een nieuwe rol binnen het EU buitenlands beleid. Analyse van het Belgische Voorzitterschap van de Raad – *Peter Debaere, Eline De Ridder en Skander Nasra* 269

De verrassend effectieve interne coördinatie van het Belgisch Voorzitterschap van 2010: algemene analyse en toepassing op de casus Milieubeleid – *Ferdi De Ville, David Crieckemans en Tom Delreux* 291

Weinig speelruimte, onmiskenbare invloed: het Belgisch EU-Voorzitterschap en de Europese sociale agenda – *Olivier Pintelon en Wim Van Lancker* 315

Deel 2 — Rubrieken

Essay: Waarom België een sterk Voorzitterschap neerzette: politiek pragmatisme, diplomatieke handigheid en een regering in lopende zaken – *Peter Bursens en Steven Van Hecke* 339

Symposium: België en Europa: wat na het Voorzitterschap? – *Steven Van Hecke, Steven Vanackere en Axel Buyse* 349

Onderzoek uitgelicht

Belangengroepen en EU-antidumpingbeleid – *Dirk De Bièvre en Jappe Eckhardt* 363

Big Brother Watching? Toezicht van de Europese Commissie op de implementatie van EU-richtlijnen in de lidstaten – <i>Bernard Steunenberg</i>	366
Onderzoek naar kiesstelselhervormingen doorgelicht – <i>Monique Leyenaar en Reuven Y. Hazan</i>	369

Nummer 4

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

Negen argumenten voor en tegen het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd – <i>Henk van der Kolk en Kees Aarts</i>	385
Samen naar de kiezer. De vorming van pre-electurale allianties tussen CD&V en N-VA en tussen SP.a en Groen! bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 – <i>Tom Verthé en Kris Deschouwer</i>	407
Vertegenwoordigende claims en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer – <i>Silvia Erzeel</i>	429

Deel 2 — Rubrieken

Essay: Heeft het klimaat nood aan consensus? Pleidooi voor een politiek van het denkbare – <i>Gert Goeminne</i>	453
Symposium: Besturen zonder regering? – <i>Marc Hooghe, Koen Schoors en Derk-Jan Eppink</i>	467
Onderzoek uitgelicht	
De inhoud maakt verschil: de dynamiek van parlementair vraaggedrag in België en Denemarken – <i>Rens Vliegthart en Stefaan Walgrave</i>	481
Vetospelers en kieshervorming in België – <i>Marc Hooghe en Kris Deschouwer</i>	484
De Derde Weg en de sociaaldemocratie: de juiste weg voorwaarts? – <i>Hans Keman</i>	487

EXTERNE REVIEWERS RES PUBLICA 2011

Res Publica dankt de externe reviewers
die in 2011 één of meerdere teksten deskundig beoordeelden:

André Krouwel
Bart Maddens
Bram Wauters
Dirk de Bièvre
Dimokritos Kavadias
Edith Driescens
Eline Van Bever
Eline Severs
Ellen Wayenberg
Galen Irwin
Gerry Alons
Gijs Schumacher
Henk Dekker
Herwig Reynaert
Ilse Cornelis
Jan Beyers
Jantine Oldersma
Johan Ackaert
Joyce Outshoorn
Kris Deschouwer
Marjon Schols
Marc Hooghe
Marcel Boogers
Mendeltje van Keulen
Patrick Stouthuysen
Petra Debusscher
Sam Depauw
Simon Otjes
Tanja Aalberts
Theo Jans
Tjitske Akkerman
Tom Louwerse
Tom van der Meer
Wim van Lancker

Richtlijnen voor auteurs

- Deel 1: max. 3 wetenschappelijke artikelen van elk max. 10 000 woorden
- Deel 2: 3 rubrieken
 - + Politiek essay: max. 7000 woorden
 - + Symposium: verschillende bijdragen – samen max. 7000 woorden
 - + Onderzoek uitgelicht: max. 1000 woorden

Res Publica is abstracted in the following journals: ABC POL SCI. Advanced Bibliography of Contents. Political Science and Government; International Political Science Abstracts. Documentation politique internationale; International Bibliography of Political Science. Bibliographie internationale de science politique; International Bibliography of the Social Sciences. Bibliographie internationale des sciences sociales; International Bibliography of Economics. Bibliographie internationale de science économique; Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences; Sociological Abstracts; Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine; United Nations. Monthly Bibliography. Selected Articles. Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés; Bulletin de renseignements documentaires. Communauté Européennes. Documentation bulletin. European Communities.

Wordt uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting België

Inhoud

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

Negen argumenten voor en tegen het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd

Henk van der Kolk en Kees Aarts

Samen naar de kiezer.

De vorming van pre-electurale allianties tussen CD&V en N-VA en SP.a en Groen! bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006

Tom Verthé en Kris Deschouwer

Vertegenwoordigende claims en de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer

Silvia Erzeel

Deel 2 — Rubrieken

Essay: Heeft het klimaat nood aan consensus?
Pleidooi voor een politiek van het denkbare

Gert Goeminne

Symposium: Besturen zonder regering?

Marc Hooghe, Koen Schoors en Derk-Jan Eppink

Onderzoek uitgelicht:

De inhoud maakt verschil:

de dynamiek van parlementair vraaggedrag in België en Denemarken

Rens Vliegenthart en Stefaan Walgrave

Vetospelers en kieshervorming in België

Marc Hooghe en Kris Deschouwer

De Derde Weg en de sociaaldemocratie:
de juiste weg voorwaarts?

Hans Keman